

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

CƏLİLOV ANAR ADİL OĞLU

**ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNİN DİFERENSASIYASININ STATİSTİK
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:	06.04.06-Statistika
İxtisaslaşma:	Milli hesablar sistemi
Elmi rəhbər:	i.f.d., dos. İ.Q.Hüseynli
Magistr proqramının rəhbəri:	i.f.d.,prof. A.C.Məmmədov
Kafedra müdiri:	i.e.d., prof. S.M.Yaqubov

BAKI-2014

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3	
FƏSİL I	ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİ VƏ ONUN DİFERENSASIYASININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	7
§ 1.1.	Gəlirlərin iqtisadi mahiyyəti və onun müasir konsepsiyası....	7
§ 1.2.	Əhalinin gəlirlərinin mənbələri və onların təsnifatlaşdırılması.....	12
§ 1.3.	Əhalinin gəlirlərinin informasiya təminatı və statistik təhlilinin əsas istiqamətləri.....	19
FƏSİL II	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNİN DİNAMİKASININ VƏ DİFERENSASIYASININ STATİSTİK TƏHLİLİ.....	31
§ 2.1..	Əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasını xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemi.....	31
§ 2.2.	Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasının statistik təhlili..	43
§ 2.3	Əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik təhlili.....	51
§ 2.4.	Əhalinin gəlirlərinin digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlili.....	59
NƏTİCƏ	70	
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	74	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin ümdə vəzifələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsini, onun sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməli və qayğısına qalmalıdır. Başqa sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ictimai inkişafın prioritet istiqamətini təşkil edir.

Həyat səviyyəsi əsasən əhalinin gəlirləri ilə müəyyən edilir. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası prosesində bu münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Əhalinin gəlirləri təkrar istehsal prosesində mühüm yer tutur. Ümumi Daxili Məhsulun dəyərini əsas hissəsi əhalinin pul gəlirləri formasında çıxış edir. Bu, o deməkdir ki, onların dinamikası ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

İqtisadi həyatın islahatı və onun strukturunun dəyişdirilməsi nəticəsində əhalinin pul gəlirlərinin quruluşunda, onların səviyyəsində və istifadəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Makroiqtisadi baxımdan bu dəyişikliklərin öyrənilməsi müasir dövrdə olduqca aktualdır.

Əhalinin gəlirləri, onların səviyyəsi və formalaşması məsələləri dövlətin sosial siyasətinin mühüm hissəsidir. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi əhalinin maddi rifah səviyyəsini yüksəltməkdir ki, bu da əhalinin gəlirləri, onların dinamikası, həcmi və quruluşu ilə birbaşa bağlıdır. Digər tərəfdən tədqiqat mövzusunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, həmin göstəricilər dövlətin iqtisadi siyasətinin nəticələrini, sosial vəziyyətin sabitliyini və bütövlükdə iqtisadi sistemin səmərəliliyini əks etdirir.

Müasir cəmiyyətin sosial strukturu çox mürəkkəbdir və bu da onun inkişafının dinamikliyi, yeni sosial qrupların yaranması, əlaqələrin çoxtərəfliyi ilə bağlıdır. Təcrübədə cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsində stratifikasiyalı yanaşmaya üstünlük verilir. Strat eyni (oxşar) obyektiv göstəriciləri (gəlirləri, təhsili, nüfuzu və s.) eyni olan insanların sosial təbəqəsidir. Sosial stratifikasiyanı əhalinin iki yaxud nisbətən daha çox həmcins (yekcins, homogen) hissələrə (səviyyələrə) ayrılması kimi müəyyən etmək olar. Deməli, sosial diferensasiyanın əsası statuslu qruplardır. Bu o deməkdir ki, sosial qeyri-bərabərlik cəmiyyətin mütəşəkkiliyini və nizamlılığını ifadə edən mövqeylərin qeyri-bərabərliyidir.

Gəlir sosial stratifikasiyanı müəyyən edən əsas əlamətlərdən biridir. Digər tərəfdən də gəlir əhalinin həyat səviyyəsinin və dövlətin sosial siyasətinin səmərəlilik göstəricisi kimi çıxış edir. Ona görə də əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının cari vəziyyətinin və gözlənilən dəyişikliklərinin mütəmadi statistik qiymətləndirilməsi zəruridir.

Son dövrlərdə ölkənin statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi gəlirlər statistikasının təkmilləşdirilməsini və beynəlxalq prinsiplərə uyğunlaşdırılmasının zəruri etmişdir. Cəlirlər statistikasının qeyd edilən sahədə baş verən mühüm meylləri və dəyişiklikləri adekvat əks etdirməsi üçün onun ciddi konseptual əsasları formalaşdırılmalı və iqtisadi prosesin bütün tərəflərini xarakterizə edən digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan magistr dissertasiya işinin mövzusu çox aktualdır. Qeyd edək ki, tədqiqat prosesində əhalinin pul gəlirlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Magistr dissertasiya işinin məqsədi əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji məsələlərini araşdırmaqdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- gəlirlərin formalaşması probleminə dair elmi baxışları araşdırmaq və ümumiləşdirmək;
- əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini əsaslandırmaq;

- əhalinin gəlirlərinin mənbələrini araşdırmaq və onların təsnifatını həyata keçirmək;

- əhalinin gəlirlərini və onun diferensasiyasını xarakterizə edən statistik göstəriciləri araşdırmaq;

- MHS-nin gəlirlərin yaranması, bölgüsü və istifadəsi hesablarında verilən informasiyanın analitik imkanlarını əsaslandırmaq;

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını statistik təhlili etmək;

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasını statistik təhlil etmək;

-əhalinin gəlirlərini digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil etmək.

Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-gəlir anlayışının mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir,

-əhalinin gəlirlərinin tərkibi araşdırılmış və onların təsnifatı verilmişdir,

əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik təhlili metodikası araşdırılmış və onun göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir,

-əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası, həmçinin onun diferensasiyası müxtəlif aspektlərdən statistik təhlil edilmişdir,

-əhalinin gəlirləri digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqədə statistik təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı statistik metodlardan istifadə edilmişdir: müqayisə, dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər metodu, qrafik, korrelyasiya-reqressiya metodları və s.

Əhalinin gəlirləri və onun diferensasiyasının tədqiqinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, müxtəlif Beynəlxalq İqtisadiyyat Təşkilatlarının hesabatları və kütləvi informasiya vasitələrinin materialları təşkil edir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 75 səhifədir. İşdə 8 cədvəl və 6 qrafik verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 23 ədəbiyyat adı vardır.

FƏSİL I

ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİ VƏ ONUN DİFERENSASIYASININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

§ 1.1. Gəlirlərin iqtisadi mahiyyəti və onun müasir konsepsiyası

Hər bir mütərəqqi cəmiyyətin inkişafının son məqsədi insan həyatının uzunmüddətliliyi, sağlamlığı və maddi baxımdan rifahi, rahatlığı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Bazar münasibətlərinin formalaşması və qeyd edilən məqsədə nail olunması yalnız sosial məqsədlərin reallaşdırılması, təkrar bölgü münasibətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini deyil, eyni zamanda sosial amillərin iqtisadi inkişafın güclü təsir vasitəsinə çevrilməsini tələb edir. Mahiyyət etibarilə bu, həm ölkənin daxili tarixi-mədəni ənənələrinə, həm də dünya meylinə adekvat olan bir modeldir. Burada sosial tərkib həm məqsəd, həm də iqtisadi yeniləşmənin başlıca amili kimi çıxış edir.

İqtisadi sistemin səmərəli və normal fəaliyyəti sosial və iqtisadi prioritetlərin reallaşdırma mexanizmlərinin, prinsiplərinin, amillərinin və əlaqələrinin balanslaşdırıldığı şəraitdə mümkündür. Başqa sözlə desək, azad bazar prinsipi ilə sosial ədalətlik prinsipinin uzlaşdırılması, bazar səmərəliliyi və sosial harmoniyanın balanslığının təmin edilməsi zəruridir. Deməli, sivil prinsiplərə köklənən bazar iqtisadiyyatı azad sahibkarlığın və dövlət tənzimlənməsinin səmərəli uzlaşdırılmasını, sosial əməkdaşlığın inkişafını tələb edir.

İqtisadiyyatın müasir vəziyyəti onunla xarakterizə olunur ki, çox növlü mülkiyyət formalarının yaranması, yeni təsərrüfatçılıq prinsiplərinin inkişafı gəlirlər sistemində, onun bölgüsü və istifadəsində ək olunur. Bu da əhalinin gəlirləri probleminin çoxsəviyyəli xarakterə malik olduğunu göstərir. Əhalinin pul gəlirlərinin səviyyəsi istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak və pul tədavülü probleminin kəşməsidir ki, bu da əhalinin pul gəlirlərinin formalaşması prosesinin tam tədqiqini həyata keçirməyə imkan verir.

Bu növ gəlirlər istənilən iqtisadi sistemin ən çevik, universal və tez dövr edən ünsürüdür. Bundan başqa bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin pul gəlirləri həm ictimai, həm də xüsusi sektor çərçivəsində təkrar istehsal dövriyyəsinə bilavasitə, yaxud dolayısı ilə cəlb edilən sərbəst resurslar rolunu oynayır.

Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşması və bölgüsü probleminin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalətlik anlayışı yoxdur. Bu da onun xarakterindən irəli gəlir və vətəndaşların maddi vəziyyətinin diferensiyasının, cəmiyyətdə sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Təcrübə göstərir ki, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü, istifadəsi və onların statistik qiymətləndirilməsi problemləri üzrə nəzəri müddələri və praktiki tövsiyələri işləyib hazırlamadan səmərəli sosial siyasətin həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemində iqtisadi və sosial kateqoriya kimi gəlirlərin yeri və rolunu düzgün qiymətləndirmək üçün gəlirlərin iqtisadi mahiyyətinin, onun quruluşunu və formalaşma üsullarının dərin və hərtərəfli araşdırılması olduqca zəruridir. Bu anlayışın iqtisadi mahiyyətinə aid birmənalı fikir yoxdur.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin (MHS) tətbiqini tələb edirdi ki, bu da əhalinin gəlirlərini xarakterizə edən göstəricilərin mahiyyətinin və onların hesablama metodikasının əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

MHS-nin tətbinin ilkin mərhələsində ən çox diqqət Ümumi Daxili Məhsulun və onun komponentlərinin hesablanmasına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və təkrar bölgüsü sahəsindəki prosesləri xarakterizə edən göstəricilərə az fikir verilmişdir. Məlumdur ki, müasir dövrdə gəlirlər statistikasına nəinki iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin və həyat səviyyəsinin təhlili, həm də sosial siyasətin və əhalinin ayrı-ayrı qruplarının sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin işləyib hazırlanması üçün vacibdir. Əhali qrupları üzrə differensiallaşdırılmış əmanətlər haqqındakı məlumatlar vergi siyasətini işləyib hazırlamaq üçün faydalı ola bilər. Nəhayət, əhalinin əmanətləri haqqındakı sistemləş-

dirilmiş informasiya daxili ehtiyatların səfərbərliyi hesabına investisiya proseslərinin genişləndirilməsi imkanlarını qiymətləndirmək üçün zəruridir. Qeyd edilən məqsədlər üçün gəlirlər statistikasının məlumatlarından istifadə edilməsi, onun müasir dövrün tələblərinə uyğun konseptual əsaslarının formalaşdırılmasının tələb edir.

Müasir bazar sisteminin fəaliyyət nəticələri gəlirlərin formalaşmasına istiqamətlənmişdir və əhəmiyyətli dərəcədə onlarla müəyyən edilir. Ona görə də MHS-də gəlirlərin dövriyyə prosesi əks olunmalıdır. Gəlirlərin hərəkəti iqtisadiyyatın fəaliyyətini təmin edir. Gəlirlər istehsalı aktivlərin və passivlərin (vəsaitlərin yığımının) dəyişməsi ilə əlaqələndirir. Ümumiyyətlə, gəlir çoxcəhətli və mürəkkəb bir anlayışdır. Bunu görkəmli ingilis iqtisadçısı, gəlirlərin müasir konsepsiyasının yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan Dc. Hiks də qəbul etmişdir. O qeyd edirdi ki, gəlir və əmanət məntiqi deyil dərin iqtisadi və sosial mahiyyətə malik anlayışlardır. Bunlar bazar subyektlərinin iqtisadi davranışında mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, əvvəllər əmanət anlayışından pul vəsaitlərinin (nəgd yaxud əmanət banklarının hesablarındakı) yığımını ifadə etmək üçün istifadə edilirdi. Buradan görünür ki, MHS-də əmanət anlayışı digər mahiyyətə malikdir. O, son istehlak üçün xərclənməyən sərəncamda qalan gəlirlərin bir hissəsini ifadə edir. Deməli, MHS-də əmanət bütün maliyyə aktivlərinin (nəgd pul, depozit, qiymətli kağız, kredit və s.) və maddi aktivlərin artımını xarakterizə edir. Bu fikirlə professor Fon Der Lippedə razıdır. O, gəlirlərin müəyyən edilməsinin təhlilin məqsədindən, praktiki məsələlərdən asılı olduğunu qeyd edir. Fon der Lippenin fikrincə gəlirlərə pul tələbinə təsir edən və təsərrüfat subyektlərinə muntəzəm daxil olan pul gəlirlərinin konkret məbləği kimi baxmaq olar. Gəlirlərin bu cür müəyyən edilməsi pul tələbinin öyrənilməsi məsələsi ilə bağlıdır. O, bu zaman natural formada daxil olan gəlirləri nəzərə almır. Bununla yanaşı alim gəlirlərin müəyyən edilməsinə digər yanaşmaların da mövcud olduğunu qeyd edir (2,3,4).

MHS-nin yeni versiyasında gəlirlərin bütün göstəricilərinin əsasında Dc. Hiks tərəfindən əsaslandırılmış konsepsiya durur. Bu konsepsiyaya əsasən gəlir

dövrün əvvəlinə mövcud olan kapitalın həcmi saxlamaq şərti ilə bir neçə dövr ərzində istehlaka xərclənən maksimal məbləğ kimi müəyyən edilir.

Dc. Hixsin konsepsiyasının bəzi məhdudluğu ondan ibarətdir ki, sərvəti müəyyən edərkən o, yalnız kapitalın təkrar istehsalını əhatə edir. Məlumdur ki, müasir dövrdə kapitalı müəyyən edərkən ona qeyri-istehsal ünsürlərinin də (torpaq, təbii resurslar, ətraf mühit və s.) daxil edilməsi tələb olunur. Deməli, müasir şəraitdə gəlirləri müəyyən edərkən qeyri-istehsal kapital xərclərinə də diqqət yetirilməsi zəruridir. Əks halda gəlir göstəricisi öz real məzmunundan kənarlaşa bilər.

Dc. Hiks öz konsepsiyasını inkişaf etdirərək nəzəri təhlilə iki gəlir kateqoriyası daxil edir. Birinci kateqoriya daxil olmaların müntəzəm, qabaqcadan görünən axınını əhatə edir. Dc. Hiks onu *ex-ante* latın anlayışı ilə ifadə edir. İkinci gəlir kateqoriyası daxil olmaların faktiki axınını əhatə edir və *ex-post* termini ilə ifadə edilir. Alimin fikrincə müxtəlif məqsədli təhlildə birinci kateqoriyaya üstünlük vermək lazımdır. Ona görə ki, o, daha çox təsərrüfat subyektlərinin davranışını izah edir. *Ex-post* kateqoriyasından bunu almaq üçün gözlənilməyən, təsadüfə daxil olmaları, xüsusilə inflyasiya nəticəsində aktivlərin dəyərinin artımı kənarlaşdırılır. Hər iki kateqoriya Dc. Hiks tərəfindən gəlirlərin formalaşdırılmış ümumi konsepsiyasına tabedir. Bu ümumi konsepsiyadan bir neçə konkret nəticələrə gəlmək olar.

Birincisi, hər cür pul daxilolmaları gəlir deyildir. Əlbəttə ki, hamıya aydındır ki, istehsal vasitələrinin alınması xərclərini ödəmək üçün, zəruri olan daxilolmaların bu hissəsi gəlir deyildir. Lakin digər hallarda bu müddəə aydın olmaya da bilər. Məsələn, əgər kimsə öz mənzilini satıb və əldə etdiyi pulu banka qoyub faizlə yaşayırsa, onda mənzilin satışından daxil olan pulu gəlir hesab etmək olmaz. Bu halda sadəcə olaraq aktivin forması dəyişir. Maddi formada aktivin (mənzilin) əvəzində maliyyə tələbləri formasında kimsə aktiv əldə edir. Banka qoyulmuş pula görə faiz daxil olmalarını gəlirlərə aid etmək lazımdır. Əlbəttə ki, əgər biz hesab etsək ki, mənzilin satışından daxil olan pulun bir hissəsini kimsə mal və xidmətlərin istehlakına xərcləməyibsə, onda bizim misalda gəlirlərin

müəyyən edilməsində heç nə dəyişməyəcəkdir. Dc. Hixsin konsepsiyasına uyğun olaraq bu halda biz istehlak xərclərini və eyni kəmiyyətdə mənfi əmanəti qeydə almalıyıq. Beləliklə, gəlirin ümumi kəmiyyəti sifira bərabər olacaqdır. Bu misalda mal və xidmətlərin istehlakına yönəldilən xərclər əvvəlki dövrün əmanəti hesabına maliyyələşdirilmişdir. Prinsip etibarilə istehlak xərcləri kreditlər və borclar hesabına da maliyyələşdirilə bilər. Onda isehlaka xərclənən pula gəlir kimi baxmaq olmaz. Bu halda Dc. Hixsin konsepsiyasına əsaslanaraq istehlak xərclərinin müsbət kəmiyyətini ödəyən mənfi əmanəti də qeydə almalıyıq (3,4).

İkincisi, əmanəti bankdakı depozitlərin, nəqd pulların və digər maliyyə aktivlərinin (səhm, istiqraz vərəqəsi və s.) artımın məbləğinə bərabər tutmaq olmaz. Ona görə ki, maliyyə aktivlərinin artması Dc. Hixsin qeyd etdiyi kimi yalnız əmanətin deyil, həm də aktivlərin formasının dəyişməsi və maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi nəticəsində baş verə bilər. Məsələn, nəqd pulun artımı borc, səhmlərin, maddi aktivlərin və s. satışı nəticəsində baş verə bilər. Bundan başqa əmanət maddi aktivlərin (torpaq, mənzil və s.) əldə edilməsini maliyyələşdirmək üçün istifadə edilə bilər ki, bu halda maliyyə aktivlərinin artımı Dc. Hixsin qeyd etdiyi kimi sərəncamda qalan gəlirlə istehlak xərcləri arasındakı fərqə, yəni əmanətin məbləğinə bərabər olacaqdır.

Üçüncüsü, təsadüfi səbəblərdən yaranan kapitalın artımına (məsələn, inflyasiya yaxud hər hansı bir xarici səbəbdən) gəlir kimi baxmaq olmaz.

Onu da qeyd edək ki, Dc. Hixsin gəlirlər üzrə ümumi konsepsiyası MHS-nin yeni versiyasında ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərin - Ümumi Daxili Məhsul, Milli Gəlir, Sərəncamda Qalan Gəlir, Əmanət və s. hesablanması üçün əsas olmuşdur. Milli gəlir iqtisadiyyatın bütün sektorlarında yaradılan əlavə dəyərin cəminə bərabər götürülür. Buna uyğun olaraq gəlirə inflyasiya yaxud istehsalla bağlı olmayan digər təsadüfi xarakterli amillərin təsiri nəticəsində aktivlərin dəyərinin dəyişməsi daxil edilmir. Bundan başqa mülkiyyət hüququnun dəyişməsi, satış, özəlləşdirmə və s. yolu ilə əmlakın dəyərinin artımı da gəlirə daxil edilmir. Bu cür yanaşmaya uyğun olaraq istehsal edilmiş məhsulun və yaradılmış gəlirin dəyərinə necə dəyərlər «holding mənəfəti» daxil edilmir.

Dc. Hixsin konsepsiyası xalis gəlirlər müəyyən edərkən əsas kapitalın istehlakını adi mühasibat uçotunda olduğu kimi ilk dəyəri üzrə deyil, bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirilməsini tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, makroiqtisadi hesablamalar üçün MHS-də tövsiyyə edilən gəlir konsepsiyası mühasibat uçotunda qəbul edilmiş gəlir anlayışı ilə tam üst-üstə düşmür ki, bu da həm MHS-nin hesablarını qurarkən mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə edilməsində, həm də məlumatların təhlili və iqtisadi şərhində problemlər yaradır. Odur ki, bu sahədə mövcud uyğunsuzluq aradan qaldırılmalıdır ki, böyük analitik imkanlara malik olan MHS-i bir tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi davranışını müşahidə etməyə, digər tərəfdən onun hesablarında əks olunan iqtisadi göstəricilərdən, xüsusilə gəlir göstəricisindən bazar subyektinin gündəlik təsərrüfat təcrübəsində istifadə edilməsi əlverişli olsun.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, bazar, rəqabət prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdə gəlir istənilən iqtisadi əməliyyatın son nəticəsi, geniş təkrar istehsalın mənbəyi kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, onların istifadəsi ilə bağlı olan pul gəlirləri Ümumi Daxili Məhsulun əhalinin tələbatının təmin edilməsinə yönəldilən hissəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Bu, əhali ilə dövlət, əhali ilə iqtisadi subyektlər, əhali qrupları, habelə cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı münasibətlərdir. Bu münasibətlərin məzmunu cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu müəyyən edir. Odur ki, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi sahəsində baş verən dəyişikliklərin mahiyyətinin və istiqamətlərinin gərin və hərtərəfli statistik öyrənilməsi zəruri və iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtidir.

§1.2. Əhalinin gəlirlərinin mənbələri və onların təsnifatlaşdırılması

Əhalinin gəlirləri həyat səviyyəsinin mühüm sosial-iqtisadi göstəricidir. Əhalinin gəlirlərinin həcmi və dinamikası, onların diferensasiyası iqtisadi-inkişafın ya stimulu, ya da maneəsi kimi çıxış edir. Cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri

onun maddi vəziyyətini, davranış motivini, əmək fəaliyyətinə marağını və etinasızlığını şərtləndirir.

Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və quruluşu daha çox mövcud bölgü sisteminə asılıdır. Cəmiyyət qarşısında həmişə o sual durur ki, maddi nemətləri hansı qaydada bölüşdürmək lazımdır ki, biri tərəfdən istehsalın yüksək səmərəliliyi, digər tərəfdən vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsi təmin edilsin.

Əhalinin pul gəlirləri cəmiyyətin iqtisadi həyatında iştirakından asılı olaraq proporsional bölüşdürülə bilər. Bu cür bölgü gəlirlərin funksional bölgüsü adlanır. Funksional bölgüdə ümumi gəlirin bir hissəsini bazar fəaliyyətində fəal iştirak edən əhali kateqoriyası əldə edir. Bu növ gəlirlərə sahibkarlıqdan mənfəət, işçilərin əmək haqqı, şəxsi əmlakın rentası və faizlər aid edilir.

Ümumi gəlirin bir hissəsi bazar fəaliyyətindən asılı olmayaraq kənarında bölüşdürülür. Yəni bu cür gəlirləri bazar iqtisadi fəaliyyətində iştirak edə bilməyən əhali kateqoriyası əldə edir. Belə əhali kateqoriyalarına pensiyaçılar, əlillər, başqasının himayəsində olanlar, işsizlər, oxuyan gənclər aid edilir. Ümumi gəlirin bu hissəsinin bölgüsündə həmişə dövlət iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşma mənbələri iqtisadi inkişafın səviyyəsinə müvafiq olaraq daim dəyişir. Müasir dövrdə əmək fəaliyyətindən, mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirləri, transfert ödəmələri, qeyri pul gəlirlərin bir-birindən fərqləndirirlər.

Əmək fəaliyyətindən gəlirlər maddi işçilərin əmək haqqı şəklində aldığı gəlirlərdir. Eyni zamanda əmək haqqı müəyyən dövr ərzində yerinə yetirdikləri işə görə maddi işçilərin fərdi istehlakına daxil olan milli gəlirin (pul vəsaiti məbləği şəklində) bir hissəsidir. Təcrübə göstərir ki, əhalinin gəlirlərinin əsas mənbəyini əmək haqqı təşkil edir. Məlumat üçün qeyd edək ki, son dövrdə Azərbaycanda əmək haqqının əhalinin gəlirlərində xüsusi çəkisi 15-20% arasında təbəddüd etmişdir. Bu göstərici Almaniyada 64%, İtaliyada 52%, ABŞ-da 53%, Fransada 58%, Böyük Britaniyada 65%, Yaponiyada 69%, Rusiya Federasiyasında 42,9% təşkil etmişdir.

Yeni təsərrüfatçılıq sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq həyatın sosial standartı kimi çıxış edən əmək haqqının məzmunu və təşkili sistemi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalmışdır.

İndiyə qədər iqtisadi ədəbiyyatda əmək haqqının məzmununa dair vahid fikir yoxdur. Bizim fikrimizcə əmək haqqı işçilərin ictimai istehsalda əməyinin payına müvafiq əldə etdiyi yaşayış vəsaiti fondunun bir hissəsinin pul formasında ifadəsidir. Əməyin mürəkkəbliyinin qiymətləndirilməsi də mübahisəli olaraq qalır. Aşağıdakı iki metodun uzlaşdırılması daha etibarlı hesab olunur. 1) əməyin mürəkkəbliyinin işçinin hazırlığı vaxtına görə qiymətləndirilməsi; 2) əmək prosesinin ballı qiymətləndirilməsinə əsaslanan analitik metod (5,10,11).

Əmək haqqının nəzəri məsələlərinin dəyişməsi onun təşkili sisteminin də təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqı aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: dövlət tərəfindən minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrə tövsiyyə üçün aidiyyatı dövlət orqanlar tərəfindən tarif sistemini işləyib hazırlamaq; müəssisələr (firmalar) tərəfindən əmək haqqı sistemini müstəqil müəyyən etmək; sahibkarlar, dövlət və həmkarlar ittifaqı arasında tarif müqaviləsini tərtib etmək və bağlamaq; əmək haqqının artım tempi ilə milli gəlirin artım tempi arasındakı nisbəti saxlamaq.

Deməli, fəaliyyətdə olan əmək haqqı sisteminin davamlı böhran vəziyyətində olduğu və onun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi heç kəsdə şübhə doğurmur. Əmək haqqının əsas funksiyalarının bərpa edilməsi, böhrandan çıxış yolunun müəyyən edilməsi real, səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi kateqoriya kimi əmək haqqının «hörmətinin», onun əsas funksiyalarının – təkrar istehsal, stimullaşdırıcı və tənzimləyici - bərpa edilməsini tələb edir. Əsas məsələ real əmək haqqını işçi qüvvəsinin dəyərinə qədər yüksəltməkdir. Ona görə ki, əmək haqqı, nəinki iqtisadi, həm də insanın müəyyən sosial statusunu təmin etməyə qadir olan sosial kateqoriyadır. İşçi qüvvəsinin dəyərinin ödənilməsi xərcləri qida, qeyim xərcləri ilə yanaşı mənzilin saxlanması, tibbi xidmət, təhsil, işçinin mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi xərclərini də nəzərdə tutur.

Əmtəə kimi işçi qüvvəsinin öz real dəyərinin ödənilməsi üçün minimum əmək haqqını yaşayış minimumuna, sonra isə istehlak büdcəsinə yaxınlaşdırmaq zəruridir. Həyatın mühüm standartı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadənin stimullaşdırıcısı kimi əmək haqqının funksiyalarının bərpa edilməsi işçi kateqoriyaları, müəssisələr, sahələr və regionlar üzrə yüksək diferensiasiyasının aşağı salınmasını tələb edir. Əmək haqqında güclənən diferensiasiyanın aradan qaldırılması sadə və mürəkkəb əməyin ödənilməsində səmərəli praporsiyanı müəyyən etmək və saxlamaq, habelə əmək haqqını tarif sisteminə maksimum yaxınlaşdırmaq yolu ilə mümkündür (10).

Bazar iqtisadiyyatında tarif dərəcəsi ilə əmək haqqı nisbətinin sistemi əməyin tətbiq olunduğu sferanın əhəmiyyətindən, mürəkkəbliyindən, şəraitindən asılıdır və əmək haqqının təşkilinin bütün sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bu xüsusi şərt minimal tarif dərəcəsini müəyyən edərkən müxtəlif səviyyələrdə razılaşıdırılır və təsdiq edilir. Mərkəzləşdirilmiş şəkildə təsdiq olunmuş tarif dərəcəsindən aşağı heç bir əmək növü ödənilə bilməz və o, muzzdlu işçilər üçün minimum təminatdır, habelə müəssisə və təşkilatlarda əmək haqqı problemləri üzrə danışıqları həyata keçirmək üçün istiqamət kimi çıxış edir. Perspektiv də vahid tarif şəbəkəsi prinsipinin inkişaf etdirilməsi düzgün olardı. Yalnız bu halda əmək haqqını cəmiyyətin hər bir üzvünün layiqli həyat tərzinin təminatçısına çevirmək olar (10,11).

Mülkiyyətdən gəlirlərə dividend, faiz, icarə haqqı (renta) daxildir. İcarə haqqı əmlakdan müddətli və əvəzsiz istifadəyə görə ödənilə bilər. Azərbaycan Respublikasında icarə iqtisadiyyatın bütün sferalarına, bütün mülkiyyət növləri və formalarında yol verilir. İcarəyə torpaq, digər təbii resurslar, müəssisə və təşkilatların əmlakı, habelə icarəyə götürənin müstəqil təsərrüfat və digər növ fəaliyyətini həyata keçirməyə zəruri olan digər əmlak və əmlak kompleksi verilə bilər (5).

Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərə bank kreditləri üzrə faizlər ödənildikdən sonra sahibkarın sərəncamında qalan mənfəətin bir hissəsini təşkil edən sahibkarlıq gəliri aiddir. Əgər qanunla qadağan edilmirsə dövlət qeydiyyatından ke-

çən andan fərdi sahibkar kimi sahibkar istənilən növ təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Sahibkar özünün yaxud borc kapitalını gəlir əldə etmək məqsədi ilə istənilən iqtisadi fəaliyyətə yönəldir (7).

Faiz gəlirləri kreditörün pul vəsaitlərindən istifadəyə görə borcludan əldə etdiyi borc faizi, yaxud qysamüddətli və uzunmüddətli borclar, müddətli əmanətlər, tələb edilən əmanətlər üzrə bankların müəyyən etdiyi faiz dərəcəsi şəklində çıxış edir. Bu növ gəlirlərə eyni zamanda səhmdar cəmiyyətinin mənfəətindən hər bir səhmə görə səhm sahibinə müntəzəm ödənilən dividendlər, müəssisənin, təşkilatın və əhalinin depozitləri üzrə faizlər, dövlət daxili istiqraz vəərəqləri üzrə faizlər, sığorta faizləri və s. də aiddir.

Əhalinin pul gəlirlərinin ən mühüm formasından biri transfert ədəmələridir. Bu, iqtisadi münasibətlərin bir iştirakçısının digərinə birtərəfli qaydada ödədiyi iqtisadi dəyərləri xarakterizə edir. Əhalinin müəyyən hissəsinin sosial müdafiəsi funksiyasının daşıyıcısı olan dövlət büdcədən pensiya, yardım və təqaüdlərin ödənilməsinə istiqamətlənən əməliyyatlar həyata keçirir. Buna transfertlər deyildir. Sosial ədəmələr natural formada da ola bilər.

Nəzərə alınmayan gəlirlər iki qrupa – leqal və qeyri-leqal, yəni qeyri-əmək gəlirləri-bölünür. Leqal gəlirlərə dövlət orqanlarının qeydiyyatından keçən və qanuna zidd olmayan istənilən növ təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən bütün növ gəlirlər aid edilir. Məsələn, nəzərə alınmayan leqal gəlirlərə qeydiyyatı (nəzərə alınması) mümkün olmayan bütün növ xırda gəlirlər aid edilir. Bu gəlirlər uçota alınmadığından vergilər də tutulmur.

Gəlirlərin qeyri-leqal növlərinə cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətindən gizli, qeyri-qanuni əldə edilən gəlirlər aiddir. Qeyri-leqal fəaliyyət bir qayda olaraq kriminal xarakterlidir və ona görə də qeyri - əmək gəliridir.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası illərindən başlayaraq gəlirlərin qeyri-leqal növlərinin miqyası və dəyəri xeyli artmış və bu gün onun miqyası ÜDM-in 20-30%-i qədər qiymətləndirilir. Qeyri-leqal iqtisadiyyatın genişlənməsi fəaliyyəti qanunla qadagan edilən fəaliyyət növlərinin qeydiyyata alınmaması hesabına baş verir və onun nümayəndələri uçotdan, vergi ədəmə-

sindən, öz işlərinə nəzarətdən böyun qaçırırlar. Dövlət hər vaxt «gizli iqtisadiyyatı» leqalaşdırmağa cəhd göstərir. Bu zaman inzibati təzyiqlər gücləndirilir, vergi sistemi təkmilləşdirilir, qadağanedici qanunvericilik dəyişdirilir.

Əmanətə (yığma) yönəldilən gəlirlər. Gəlirlərin real sərəncamda qalan hissəsinin xərc növündən biri qiymətli kağıza, valyuta alınmasına və s. yönəldilən əmanətdir. Bir qayda olaraq onlar qalıt xarakter daşıyır. Əmanət əmtəə və xidmətlərin sonraya saxlanılan tələbidir. Məqsədinə görə üç növ əmanəti fərqləndirirlər: müdafiə (inflyasiyadan müdafiə məqsədi ilə yığım); sığorta (gözlənilməyən hallara) və spekulativ (gəlir əldə etmək məqsədilə yığım) əmanət.

Hesab etmək olar ki, gəlirlərin xərc hissəsində əmanətin xüsusi çəkisi cəmiyyətin və onun əhalisinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Əmanətin kəmiyyət nisbəti nə qədər çox olarsa, bazar iqtisadiyyatı bir o qədər səmərəli fəaliyyət göstərir. Lakin bu müddəə o vaxta qədər ədalətli hesab edilir ki, real iqtisadiyyat investisiya qıtlığı ilə üz-üzə dayanmasın.

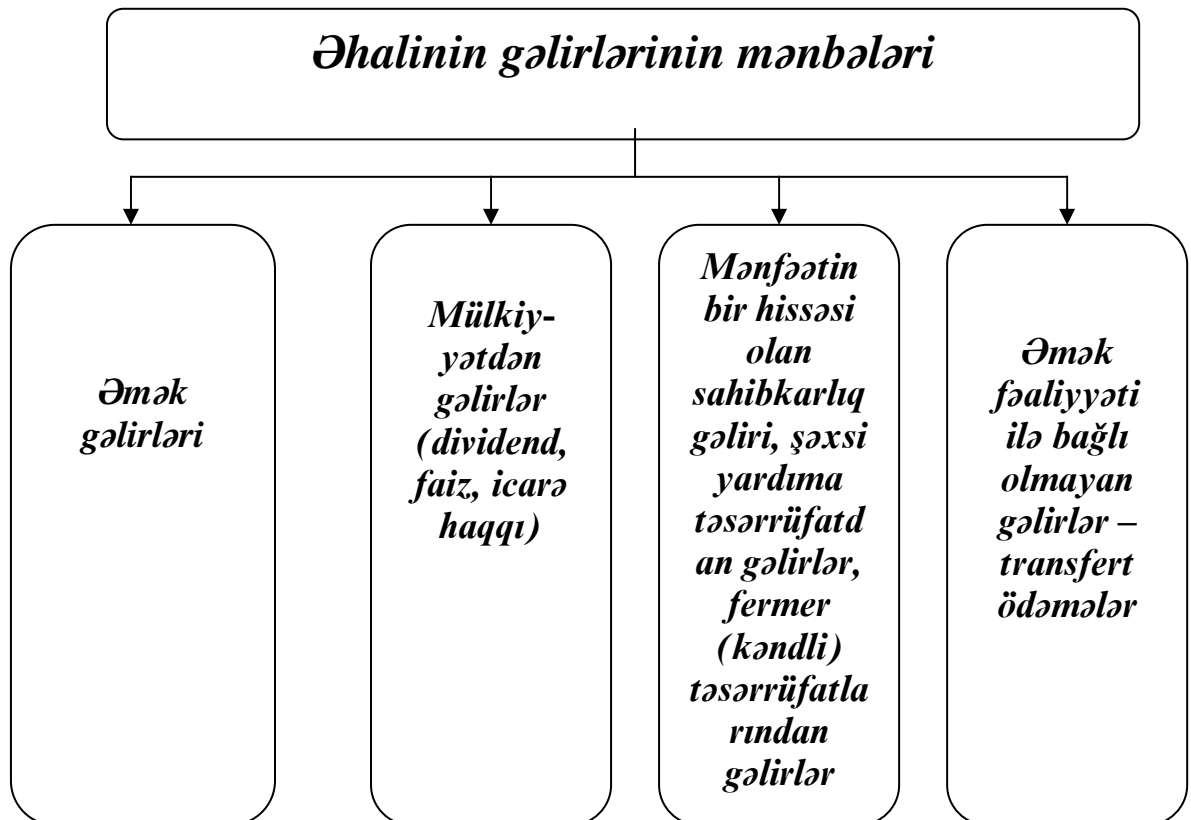
Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-pul gəlirləri mühüm rol oynayır. Qeyri-pul gəlirlərinə kollektiv istehlak fondlarından gəlir mənbələrinin geniş dairəsi daxil edilir. Bunların hesabına əhaliyə xidmət göstərən dövlət idarələrinin, xəstəxanaların, poliklinikaların, məktəblərin, kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığı üzrə məşğul olan texnikumların, ali məktəblərin və digər tədris müəssisələrinin, uşaq bağçalarının fəaliyyəti təmin edilir.

Bu xidmətlərin istehlakı əhalinin gəlirlərinin daha yüksək səviyyəsini təmin edir. Qeyri-pul gəlirlərinin bu mənbələri ümumxalq mülkiyyətinin obyektləri olaraq qalır. Kollektiv istehlak fondlarından əldə edilən qeyri-pul gəlirlərinin miqyasını sadalanan sosial infrastruktur obyektlərin saxlanmasına dövlət xərclərinin məlumatları əsasında da qiymətləndirmək olar. Qeyri-pul gəlirlərinin kollektiv formasına abadlıq üzrə bütün mümkün işləri, müxtəlif ictimai proqramların subsidiyalaşdırılmasını, güzəştləri və s. aid edilir. Qeyri-pul gəlirlərinin kollektiv formaları uşaqlara istirahəti və ictimai nəqliyyatda pulsuz gedişi təşkil edən, habelə yeməyə pulsuz talonlar verən müəssisələrdə də mövcuddur.

Bunlarla yanaşı gəlirlərin qeyri-pul növlərinə bütün mümkün ev işləri də aiddir. Məhsulların bazarda satılan hissəsi gəlirin qeyri-pul forması kimi qəbul edilə bilməz. Gəlirin qeyri-pul növlərinin real dəyəri olduqca böyük ola bilər və əhalinin gəlirlilik və istehlak səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər (9,10).

Əhalinin pul gəlirlərinin təsnifatı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə daha sadə şəkildə verilir. Belə ki, əhalinin bütün pul gəlirləri əmək prosesində birbaşa iştirakına görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa əməkdə və sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakından əldə edilən gəlirlər, ikinciyə isə necə deyirlər qanunu əsasda əldə edilən «qeyri əmək» gəlirləri daxil edilir. Buna misal maliyyə idarələrinə qoyulan vəsaitdən faizləri, dividendləri, habelə əmək məsrəfindən birbaşa asılı olmayaraq dövlətdən əldə edilən yardım və ödəmələri gətirmək olar. Onu da qeyd etmək ki, müxtəlif ölkələrdə bu gəlirlərin dinamikası eyni deyil və təsərrüfat konyukturasından, sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlarından asılıdır.

Gəlirlərin iqtisadi mahiyyəti və onların formalaşma mənbələrinin araşdırılmasına əsaslanaraq əhalinin gəlirlərinin mənbələrini formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

§1.3. Əhalinin gəlirlərinin informasiya təminatı və statistik təhlilinin əsas istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi proseslərin, xüsusilə əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və idarəedilməsi sahəsində əsaslandırılmış dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi onun informasiya bazasının formalaşdırılmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, ölkədə həyata keçirilən geniş miqyaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər milli statistika xidmətinin fəaliyyətinin beynəlxalq prinsiplər əsasında təmin edilməsini zəruri etmişdir. Bu isə əhalinin həyat səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsinin istiqamətlərinə və informasiya təminatına dövrün yeni tələbatları baxımından yanaşılmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir şəraitdə əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqinin əsas informasiya bazası ev təsərrüfatı statistikasıdır. Son dövrlərdə ev təsərrüfatı statistikasına marağın artması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, əhalinin həyatında ev təsərrüfatının rolunun bütövlükdə yüksəldilməsi, ölkədə bazar münasibətlərinin tədricən formalaşmasıdır ki, bu da əhalinin öz-özünü təmin etmə funksiyasının güclü inkişafını labüd etmişdir. İkincisi, ölkənin makrostatistikası Milli Hesablar Sisteminə keçir ki, burada ev təsərrüfatına iqtisadiyyatın bir nömrəli subyekti kimi baxılır. Üçüncüsü, mühüm praktiki vəzifə ev təsərrüfatının ümumi gəlirlərini, onun səviyyə və dinamikasını, diferensiasiyasını qiymətləndirməkdir ki, bu da həm əhaliyə ünvanlı köməyin təşkili, həm də səmərəli vergi sisteminin formalaşması üçün zəruridir.

Ev təsərrüfatlarının büdcə statistikasına qarşısında durduğu vəzifələr dairəsinin genişləndirilməsini, öz üsullarının işlənilib hazırlanmasını və təkmilləşdirilməsini fasiləsiz davam etdirərək statistik tədqiqatın xüsusi metoduna çevrilmişdir.

İqtisadi nəzəriyyədə «ev təsərrüfatı» anlayışı yaşayış yeri və büdcənin ümumiyyətilə birləşən bir, yaxud bir neçə şəxsdən ibarət olan təsərrüfat vahid kimi şərh edilir ki, bu da iqtisadiyyatı resursla təmin edərək onlara görə aldığı pulla maddi tələbatlarını təmin edən mal və xidmətləri əldə etmək üçün istifadə edir. Ev təsərrüfatı anlayışı bütün istehlakçıları, maddəli işçiləri, iri və kiçik kapital,

torpaq, istehsal vasitələri sahiblərini, ictimai istehsalda məşğul olan və məşğul olmayan şəxsləri birləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatının subyektləri kimi ev təsərrüfatının fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyətini tədqiq edərkən təhlilin iki müxtəlif səviyyəsindən istifadə edilir.

Makroiqtisadi səviyyədə təhlil - bu, ilk növbədə davranışı əhalinin vəziyyətini və bütövlükdə onun iqtisadi maraqlarını birbaşa əks etdirən və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərən iqtisadi vahidlərin müəyyən məcmusu kimi ev təsərrüfatını öyrənməkdir. Makroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatlarının məcmu gəlirlərinə, istehlak və əmanət davranışına, ölkənin ÜDM-da onların payına, dövlətlə, istehsal və biznes sferası ilə qarşılıqlı münasibətlərinə baxmaq olar.

Mikroiqtisadi təhlil ayrı sresifik iqtisadi vahid kimi ev təsərrüfatının tədqiqini nəzərdə tutur. O, onların əmək və iqtisadi funksiyalarının, bazar davranışının, səbəb-nəticə əlaqələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə istiqamətlənir. Mikro-iqtisadiyyatda məhdudluq, seçim, fərdi tələbat, xərc, gəlir, istehlak, qiymət anlayışlarından istifadə olunur. Burada eyni zamanda mal və xidmətlər bazarında ev təsərrüfatlarının qəbul etdiyi qərarlar prosesi və onların seçiminə təsir edən amillərin öyrənilməsi də həyata keçirilir.

Ev təsərrüfatının davranışının makro və mikro-iqtisadi təhlili bir-biri ilə sıx bağlıdır: iqtisadiyyatın vahid sektoru kimi ev təsərrüfatlarında baş verən hadisə və proseslərin makroiqtisadçılar tərəfindən öyrənilməsi, son nəticədə çoxlu fərdi ev təsərrüfatlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsində yaranır. Ev təsərrüfatının vəziyyətini, iqtisadi davranışının əsasını və fəaliyyətinin əhəmiyyətini yalnız təhlilin bir səviyyəsinin nəticələrinə əsaslanaraq sona qədər başa düşmək və izah etmək mümkün deyildir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində ev təsərrüfatının yeri və rolunu resursların, məhsulların və gəlirlərin dövriyyəsi-modeli əsasında öyrənmək daha əlverişlidir. Müəyyən şərtliliklərlə və məhdudiyətlərlə o, bazar iqtisadiyyatının əsas subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında mühüm təsəvvür yaradır.

Ev təsərrüfatı resurslar, mal və xidmətlər bazarının firmaları ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətdə olur. Resurslar bazarında ev təsərrüfatı firmalara sahibi özü olan iqtisadi

sadi resurslar (əmək, torpaq, kapital və sahibkarlıq qabliyyəti) təklif edir. Firmaların bu resurslara tələbi vardır. Tələb və təklifin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə resurs bazarında hər növ resursun qiyməti müəyyənləşir. Resursları alaraq firmaların həyata keçirdiyi ödəmələr onların xərcləri kimi çıxış edir. Eyni zamanda onlar resurslar təqdim edən ev təsərrüfatlarının əmək haqqı, faiz, renta və mənfəəti, yəni ev təsərrüfatının pul gəlirləri axınlarını yaradır. Onların xərclənməsi prosesində ev təsərrüfatı məhsullar bazarında ona zəruri olan mal və xidmətlərə tələb yaradır. Firmalar istehsal etdiyi məhsulları təklif edib reallaşdıraraq müvafiq gəlirlər əldə edirlər.

Deməli, ev təsərrüfatı firmalarla qarşılıqlı fəaliyyətdə olaraq resurs bazarında təklifçi, məhsullar bazarında isə tələbçi kimi çıxış edir.

Ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi gəlirlər mal və xidmətlərin əldə edilməsinə tam xərcləmir. Onların müəyyən hissəsi dövlət vergilərinə və yığma gedir. Dövlət ev təsərrüfatlarının iqtisadi davranışına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət maddi və pul vəsaitləri dövriyyəsinə tam inteqrasiya olunur. Ev təsərrüfatı dövlətə müxtəlif iqtisadi resurslar təklif edir (ilk növbədə dövlət strukturlarına işçi əməyi) və təqdim edilən istehsal amillərinə görə haqq formasında müvafiq gəlir əldə edir. Bundan başqa dövlət ev təsərrüfatlarına (həmçinin firmalara) maliyyələşdirilməsi sonuncular tərəfindən vergi ödəmələrini tələb edən ictimai nemət və xidmətlər təklif edir. Hökumət ev təsərrüfatlarından vergilər alır (gəlir, əmlak və digər vergilər) və bununla yanaşı sonunculara transfert ödəmələri (işsizliyə, əmək qabliyyətli olmamağa görə yardım, pensiya və s.) həyata keçirir.

Əlbəttə ki, bu model bazar şəraitində ev təsərrüfatının firmalarla, dövlətlə qarşılıqlı fəaliyyətinin yalnız əsas prinsiplərini təsvir edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatı çoxlu sayda funksiyalar yerinə yetirir: şəxsi yardımçı təsərrüfatın aparılması; fərdi-əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti, daşınmaz əmlakın və uzun müddət istifadə edilən əmlakın icarəyə verilməsi, fərdi-ailə ticarəti, qiymətli kağızların əldə edilməsi və istifadəsi və s.

Ev təsərrüfatı mühüm bazar institutlarından biri kimi iqtisadiyyatın normal fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ev təsərrüfatının zəruri istehlak tələbinin təmin edilməsi funksiyasının yerinə yetirilməsi bazar mexanizminin fəaliyyəti üçün zəmin yaradılmasının ilk və zəruri şərtidir. Kapital bazarı ilə əlaqənin olması şərti ilə ev təsərrüfatının yığıcı (əmanəti) kapital yığıcı probleminin həllini təmin edir ki, bu da transformasiya olunan iqtisadiyyatda investisiya fəaliyyətinin canlandırılması üçün zəruridir.

Rəqabətli bazarın formalaşmamasının mühüm şərtlərindən biri ev təsərrüfatlarının gəlir-əmlak potensialının (sərvətinin) mövcudluğudur.

Ev təsərrüfatlarının sərvətinin olması onların zəruri azad sahibkarlıq seçimini təmin edir. Sərvətin olması ev təsərrüfatının əmək bazarından asılılığını azaldır, onların şəxsi rifahının artımını, ailə biznesini həyata keçirmək yolu ilə özlərinin inkişaf imkanlarının reallaşdırılmasını təmin edir. Deməli, ev təsərrüfatının sərvəti fərdin iqtisadi və sosial-mədəni fəallığını şərtləndirərək, bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının dinamik inkişafına təkan verir. Ev təsərrüfatları arasında sərvətin bölgüsü, necə deyərlər «iqtisadi hakimiyyətin diffuziyası» onların rəqabətli bazar münasibətlərinə cəlb edilməsinə imkanlar yaradır.

Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması əhalinin pul gəlirləri və xərcləri statistikasının təkmilləşdirilməsini, onun sferasına məlumatların iqtisadi-riyazi modelləşdirilməsi və ekspert qiymətləndirilməsi metodlarının fəal cəlb edilməsini zəruri etmişdir. Lakin araşdırma göstərir ki, ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatı prosesində təsərrüfat fəaliyyətinin yeni növləri ilə bağlı olan əhali qrupu (sahibkarlıq dairələrinin müxtəlif şəxsləri, maliyyə-kredit təşkilatlarının nümayəndələri, ikili məşğuliyyəti olanlar və s.) öz əksini tapmır. Bu, ev təsərrüfatı statistikasının məlumatlarının reprezen talivliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Odur ki, ev təsərrüfatlarının seçilməsi təsərrüfatın bütün tiplərinin seçməyə düşməsinin bərabər imkanlarını təmin edən təsadüfi seçmə metodu ilə ərazi prinsipi üzrə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

İstənilən cəmiyyətin əsas təbəqəsi orta sinfidir. Məhz əhalinin bu hissəsinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsi ilə ailə büdcələri statistikasını məşğul olmalıdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də belədir. Varlıların əsas hissəsi gəlirlər haqqında deklarasiya təqdim etməlidir. Bu xidmətin materiallarından statistika

orqanları ümumiləşdirici təhlil üçün istifadə edə bilər. Bunun gedişində yarana biləcək problemləri minimuma endirmək üçün vergi xidmətinin səmərəli fəaliyyəti təmin edilməlidir.

Müasir şəraitdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də ev təsərrüfatı büdcələrinin balans metodu ilə qurulmasından əl çəkilməsi və əhalinin cari xərcləri və yığılımı vastəsilə pul gəlirlərinin həcmnin hesablanması hətə keçirilməsidir.

Müşahidəyə və təhlilə daxil edilən göstəricilər dairəsinin yeniləşdirilməsi də zəruridir: qida məhsullarının, qeyri - ərzaq mallarının alınmasına, xidmətlərə görə ev təsərrüfatlarının gündəlik xərcləri; ev təsərrüfatı üzvlərinin əldə etdiyi müxtəlif dotasiya və güzəştlər, müstəqil sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılması xərcləri və s.

Bu günə qədər seçməyə düşən ev təsərrüfatlarının tədqiqi sorğunun ekspedisiya metodu ilə (ev təsərrüfatının qeydləri və müsahibəsi nəzərə alınmaqla) hətə keçirilir. Lakin respondentlərin vaxtını və əmək məsrəflərini minimumlaşdıran sorğunun daha mütərəqqi növlərindən istifadə edilməsinə keçid dövrün ən zəruri tələbidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin mühüm və mürəkkəb problemlərindən biri regional ev təsərrüfatlarının statistikasındır. Bu onunla bağlıdır ki, əhalinin hətə səviyyəsində regionlararası diferensasiya çox yüksəkdir və artmaqda davam edir. Ona görə də region səviyyəsində obyektiv informasiyanın əldə edilməsi birinci dərəcəli vəzifədir.

Bərabər şərtlər daxilində gəlirlərin səviyyəsi və diferensasiyası əhalinin ayrı-ayrı qruplarının hətə səviyyəsinin tənzimlənməsinin həlledici amili kimi çıxış edir.

Büdcə tədqiqatının nəticələrindən əhaliyə kompensasiya ödəmələrinin həcmnin müəyyən edilməsində, gəlirlərin indeksləşdirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanmasında, yaşayış minimumunun və minimum əmək haqqının, pensiya və yardımların elmi cəhətdən əsaslandırılmış həcmnin hesablanması, sosial proqram tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilir.

Hər nəfərə düşən orta gəlirin səviyyəsinə görə əhalinin (ev təsərrüfatının) bölgüsü müxtəlif dövrlər üçün hər ay, hər rüb, hər il həyata keçilə bilər. Ona görə də böyük ədədlər qanunu baxımdan ev təsərrüfatının daha representativli (etibarlı) bazası bütövlükdə il üzrə informasiyadır.

Gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin (ev təsərrüfatının) bölgüsü haqqındakı informasiyanın daha etibarlı olmasına əmin olmaq üçün gəlir üzrə əhalinin (ev təsərrüfatının) bölgüsü modelinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Beləliklə, əhalinin həyat səviyyəsinin bütün tərəflərini kompleks əks etdirməyə imkan verən informasiya təminatının formalaşdırılması statistik təhlilin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə və təhlil prosesində əsaslandırılmış və etibarlı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

İqtisadiyyatın makrostatistik modeli Milli Hesablar Sistemində ev təsərrüfatı bir nömrəli bazar subyekti kimi çıxış edir. MHS-də gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı bütün əməliyyatlar müvafiq hesablarda kompleks şəkildə əks olunmuşdur. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük analitik imkanlara malik olan MHS-i bazasında gəlirlərin statistik təhlilinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

MHS-nin mühüm hesablarından biri olan gəlirlərin yaranması hesabı «istehsal» hesabının məlumatları ilə tamamlanır və o, iqtisadiyyatın sahələri və sektorları üzrə əmək haqqının səviyyəsini təhlil etməyə imkan verir. Bu hesabın məlumatları eyni zamanda istehsal fəaliyyətindən gəlirlərlə sektorların və sahələrin fəaliyyət nəticələrini əlaqələndirməyə, hər məşğul əhaliyə düşən gəlirlərin həcmi hesablaşmağa, müxtəlif sahələrin və sektorların istehsal fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin həcmi, əmək haqqı ilə ümumi əlavə dəyərin müqayisəsi əsasında hər bir sahənin əmək haqqı tütümlüğunun müqayisəli qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verir.

Bu hesabda subsidiyanın həcmi ilə ÜDM-in cəmi gəlirlərin formalaşma mənbələri kimi baxılır. Sahə və sektor bölmədə bu hesabın resurslarının quruluşunun müqayisəli təhlili, subsidiyası bu hesabın resurslarının həcmi formalaş-

masında daha böyük rol oynayan institusional vahidlərin aşkar edilməsi xüsusi maraq doğurur.

İstehsal prosesində ayrı-ayrı sahə və sektorların və bütövlükdə iqtisadiyyatın ödədiyi vergilər haqqındakı informasiyanın təhlili gəlirlərin istifadəsinin ümumi həcmində onların xüsusi çəkisini müəyyən etməyə imkan verir. İdarəetmə orqanları, ayrı-ayrı institusional vahidlər sahə və sektorlar baxımından özlərinin vergi siyasətini təhlil etmək imkanları əldə edir.

Bu hesabda əsas informasiyanı əmək üzrə gəlirlərin həcmi və onların quruluşu göstəriciləri təşkil edir.

Gəlirlərin formalaşması hesabının əsas vəzifəsi istehsalın nəticələrinə görə gəlirlərin formalaşmasının birinci mərhələsini göstərməkdir: maddəli işçilərin əmək haqqı; istehsala və idxala vergilər; ümumi mənfəətin yaranması (qarışıq gəlirlər).

Gəlirlərin yaranması hesabını təhlil edərkən o fakta fikir vermək lazımdır ki, ÜDM-la ümumi əlavə edilmiş dəyər göstəricisini cəmləyərkən bəzən ikinci və birincinin tərkib hissəsi kimi baxırlar. Bu o deməkdir ki, ümumi əlavə edilmiş dəyər bir qiymətlə (əsas qiymətlərlə), ÜDM-isə digər (bazar) qiymətlərlə götürülür. Ümumi əlavə edilmiş dəyərə vergiləri əlavə etsək həmin göstərici digər növ qiymətləndirməyə çevrilir. Bazar qiymətlərində ÜDM beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə edilir.

Göstəricilərin dinamikasını təhlil etmək üçün hesabın göstəricilərinin mütləq qiymətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafının əsas meylini və onun səmərəliliyini aşkar etməyə imkan verən mütləq artım, əsas və silsiləvi indekslərin hesablanması məqsədəuyğundur.

Əmək haqqı ilə ümumi əlavə edilmiş dəyərin artım tempi arasındakı nisbət canlı əməyin istifadəsini xarakterizə edən səmərəlilik göstəricilərdən biridir. Əmək haqqının artım tempi ilə «ümumi mənfəətin» artım tempinin müqayisəsi, onlar arasındakı elastiklik əmsalının hesablanması hesabın göstəriciləri arasındakı asılılığı aşkar etməyə və təhlili dərinləşdirəyə imkan verir.

Gəlirlərin yaranması hesabının quruluşunun təhlili həm vergilərin, həm də əmək haqqının xüsusi çəkisinin dəyişməsi hesabına ÜDM-da ümumi mənfəətin xüsusi çəkisinin dəyişməsini aşkar etməyə imkan verir. Bu hesabın informasiyası əsasında ayrı-ayrı komponentlər üzrə ÜDM-in tutumluğu göstəriciləri hesablanır və təhlil edilir.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində orta aylıq əmək haqqının dəyişmə tempinin və fərqlənməsinin müqayisəli təhlili məqsəduyğundur. Müxtəlif sahələrdə işçilərin əmək haqqının nisbəti yalnız obyektiv amillərin (əməyin keyfiyyəti və intensivliyi, daxili və xarici bazarda istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərə tələbat və s.) deyil, həm də digər amillərin (güzəştli kreditlərin alınması, dotasiya və s.) əhəmiyyətli təsiri altında formalaşır.

İqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin işçilərinin əmək haqqının artım tempi ilə inflyasiya arasındakı korrelyasiya təhlilini hayata keçirmək, bu prosesə əmək haqqı və sosial yardımlar üzrə ödəmələrin gecikdirilməsinin təsir dərəcəsini aşkar etmək, ÜDM-in dəyişmə tempi ilə ümumi mənfəətin dəyişmə tempini və s. müqayisə etmək məqsəduyğundur.

Elastiklik əmsalının dinamikasını təhlil etməklə iqtisadiyyatın balanslılığını yaxud digər meylini aşkar etmək çətin deyildir.

Cari qiymətlərdə hesabın əsas göstəricilərinin təhlili onların nominal qiymətlərinin dəyişmə meylini, hesabın komponentləri arasındakı struktur nisbətləri; habelə vergilərin, əmək haqqının və ümumi mənfəətin xüsusi çəkisini aşkar etmək üçün istifadə edilir.

Hesabın əsas göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərdə təhlili faktor gəlirlərinin dinamikasının öyrənilməsində istifadə edilməsi tövsiyyə edilən ÜDM-in deflyator indeksini hesablamağa imkan verir (4,6).

Hesabın göstəricilərinin fiziki həcmnin dinamikasının təhlili inflyasiyanın təsirini aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatın real vəziyyətini və inkişafını, gəlirlərin dəyişməsini aşkar etmək məqsədilə həyata keçirilir. Lakin bu istiqamətdə təhlilin həyata keçirilməsi gəlirlərin yaranması hesabının komponentlərinin fiziki həc-

minin müəyyən edilməsi probleminin həllindən asılıdır. Bu zaman ÜDM-u formalaşdıran komponentlər üzrə özlərinin deflyator indeksi müəyyən edilir.

Bu hesabda mənfəət göstəricisi strukturuna görə çox mürəkkəb göstəricidir. Məhiyyət etibarilə bu, əmək və dövlət (vergilər) gəlirlərindən başqa bütün gəlirlərin cəmidir. Bunlar kapital istehlakı və ondan gəlirlər, torpaqdan gəlirlər, dövlətin gəlirlərinin bir hissəsi (gəlirlərdən vergilər) və ev təsərrüfatının qarışıq gəlirləridir və s. Bütün bunlar istehlaka, kapitalın investisiyasına və digər aktivlərə yönəldilir. Maliyyə vəsaitlərinin bu cür axınını təfsilatlı ilə izləmək məsələsi çətindir.

Təhlilin xüsusi istiqamətlərindən biri əsas kapitalın istehlakını kənarlaşdıran «iqtisadiyyatın xalis mənfəəti» göstəricisinin təhlili ola bilər. Belə ki, ümumi mənfəətin artım tempinin ÜDM-un artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlaması, habelə ÜDM-un fiziki həcmnin düşməsi fonunda mənfəətin real artımı fənnomeni xüsusi diqqət tələb edir.

Gəlirlərin yaranması hesabının təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatda məşğul olanların və əhalinin hər nəfərinə hesabın əsas göstəricilərinin təhlilidir. Məlumdur ki, ÜDM-in aşağı düşməsi prosesinə səbəb praktiki olaraq bütün sahələrdə istehsalın həcmnin azalmasıdır. Bu, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də məşğul olanların sayının azalmasının hesabın əsas göstəricilərinin son nəticədə hər nəfərə düşən ÜDM-un - ictimai əmək məhsuldarlığının dinamikasına təsirini dəqiqləşdirmək vacibdir.

Əmək məhsuldarlığının artımı tempi ilə bir işçiyə əmək haqqının dəyişmə tempinin müqayisəsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyi göstəricisindən biridir. Onun təhlili bu iki göstərici arasındakı mövcud nisbəti, meyli göstərir.

Fəaliyyət sferaları bölmündə - məhsul istehsalı və qeyri-maddi xidmət gəlirlər hesabının göstəricilərinin müqayisəli təhlili mühüm istiqamətlərdən biridir. Bu, maddi istehsal və qeyri-maddi xidmət sferalarında, bazar və qeyri-bazar qeyri-maddi xidmət sferalarında gəlirlərin yaranması prosesinin necə getdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Təhlilin müstəqil aspektlərindən biri əmək üzrə gəlirlərin və sektorlar üzrə onların müqayisəli təhlili ola bilər.

İşçilərin müxtəlif kateqoriyalarının əmək haqqının nisbəti haqqındakı məsələ də çox aktualdır.

Statistik təhlilin növbəti istiqaməti iqtisadiyyatın sahələri üzrə gəlirlərin formalaşmasının təhlilidir. MHS-i sahələr üzrə ilkin gəlirlərin formalaşması hesabları quruluş dəyişikliyi, məhsul və idxala xalis vergilərin xüsusi çəkisi haqqında geniş informasiyaya malikdir. Bunlarla yanaşı müxtəlif sahələrin əmək haqqının və ümumi əlavə edilmiş dəyərin, vergi və subsidiyalar arasındakı nisbətə təhlili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlərin bölgüsü hesabı iqtisadiyyatın sektor və sahələrinin vergi və vergi yükü haqqında informasiya mənbəyidir. Onların əsasında ayrı-ayrı institusional vahidlərin ödədiyi vergilərin həcmi müqayisə etmək, ilkin gəlirlərin saldosu ilə gəlirlərin bütün göstəricilərini əlaqələndirmək, sərəncamda qalan gəlirdə əmək, kapital və qarışıq gəlirlərin xüsusi çəkisini tapmaq olar. Bu halda dövlət idarəetmə orqanları özlərinin vergi siyasətini (vergi ödəmələri sektorlar arasında necə optimal bölünüb, onların gəlirlərilə və iqtisadiyyatdakı payları ilə necə əlaqələndirilir və s.) təhlil etmək imkanları əldə edir (4).

Sərəncamda qalan gəlirlərin quruluşunu ilkin gəlirlərin quruluşu ilə müqayisə edib son gəlirlərin formalaşmasına təkrar bölgü prosesinin təsirini qiymətləndirmək olar. «Sərəncamda qalan gəlirlər» hesabının təhlilini «naturada sosial transfert» göstəriciləri ilə əlaqələndirmək zəruridir.

Gəlirlərin bölgüsü hesabının göstəricilərinin statistik təhlili istehsal fəaliyyəti nəticəsində, mülkiyyətdən, habelə gəlirlərin təkrar bölgüsü prosesində gəlirlərin ötürülməsi və əldə edilməsində təsərrüfat vahidlərinin iştirakını qiymətləndirməyə imkan verir: formalaşma mənbələrinə görə ilkin gəlirlərin quruluşu, iqtisadi-statistik təhlildə müstəqil əhəmiyyətli olan sərəncamda qalan gəlirlərin formalaşması. Bu hesab gəlirlər axınına təhlil etməyə imkan verir: mənfəət, qarışıq gəlirlər, əmək haqqı qaydasında əldə edilən gəlirlər, gəlirlərin strukturunu müəyyən etmək; mülkiyyətdən gəlirlərin xüsusi çəkisini aşkar etmək və onları özəlləşdirmə prosesi ilə əlaqələndirmək; iqtisadiyyatın sahələri və sektorları üzrə gəlir və əmlak vergisinin normasını aşkar etmək və s.

İlkin və təkrar bölgünü əhatə edən bölgü hesabının təhlili fiskal siyasətlə məşğul olan şəxslərə və orqanlara informasiya verir ki, bu da çox aktualdır. Bu hesab sektorların vergiqoyma ilə əhatə olunma dərəcəsinin, yaxud vergilərin müəyyən tipi üzrə (əlavə dəyər vergisi, gəlir vergisi və s.) təhlilini həyata keçirməyə imkan verir.

Bu hesabın statistik təhlili həmçinin transferlərin və mülkiyyətdən gəlirlərin xalis təkrar bölgüsünün səmərəsini və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsirini göstərir. İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində (özəlləşdirmə prosesinin genişlənməsi mülkiyyətdən gəlirləri artırır) təhlilin bu istiqaməti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlərin istifadə hesabı istifadə hesabı ilə kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabını birləşdirir. Sonuncu investisiya üçün əmanətdən istifadənin nəticələrini təhlil etməyə imkan verir.

Sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadə hesabının təhlili imkan verir ki, sərəncamda qalan gəlirdən istifadənin ayrı-ayrı istiqamətləri qiymətləndirilsin: Son milli istehlak (ev təsərrüfatlarının, dövlət idarələrinin və iqtisadiyyatın digər sektorlarının istehlakı) və ümumi milli əmanət.

Gəlirlərdən istifadə hesabı ev təsərrüfatının istehlakının həcmnin nə qədərinin öz hesabına, nə qədərinin dövlət idarələrindən və qeyri-kommersiya təşkilatlarından əldə etdiyi istehlak hesabına ödədiyini göstərir. Bu, istehlakla faktiki istehlak xərcləri arasındakı fərqi aşkar etməyə imkan verir.

Gəlirlərin istifadə hesabının əsas vəzifəsi ev təsərrüfatının və iqtisadiyyatın digər sektorlarının özlərinin sərəncamda qalan gəlirlərini istehlakla əmanət (yığım) arasında necə böldüyünü göstərməkdən ibarətdir (6).

Daha dərin statistik təhlil üçün bir sıra əlavə göstəricilərin hesablanması zəruridir: hesabın əsas göstəricilərinin mütləq artımı; əsas və silsiləvi qaydada artım surəti; ÜDM-la hesabın əsas göstəricilərinin elastiklik əmsalını hesablanması. Bu imkan verir ki, təhlil edilən dövrdə istehlaka və yığma istifadə edilən ÜDM-in nominal qiymətinin, bütövlükdə istehlak xərclərinin, o cümlədən ev təsərrüfatlarının, dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-

kommersiya təşkilatlarının xərclərinin, ümumi əmanətin necə dəyişdiyi aşkar edilsin.

Bundan başqa bir tərəfdən manatın devalvasiyasının ixracın səmərəliliyinin dəyişməsinə, digər tərəfdən xarici iqtisadi dövriyyənin fiziki həcmnin dəyişməsinin istehlaka təsirini aydınlaşdırmaq olduqca vacibdir.

Statistik təhlil prosesində hesabın ayrı-ayrı komponentlərinin dinamikasının və onun istehlakın ümumi xərcinin quruluşunun dəyişməsinə təsirinin müqayisəsi məqsəduyğundur.

MHS-də istehlak və faktiki, son istehlak xərcləri fərqləndirir. Odur ki, bunlar da təhlilin predmeti olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, faktiki son istehlaka ev təsərrüfatları (fərdi) və dövlət idarə etmə orqanları (kollektiv) malikdir.

Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının bütün xərcləri həm ev təsərrüfatının fərdi istehlakına, həm də dövlət idarələrinin xərclərinin bir hissəsinə aid edilir. Daha dərin statistik təhlil üçün son istehlak göstəricilərinin elastiklik əmsallarını hesablamaq məqsəduyğundur (4,6).

Həyat səviyyəsi yalnız cari gəlirlərdən asılı deyildir. O, daha çox əhalinin əmanətindən, maddi nemətlərin yığımından, əhainin istehlakının təmin edilməsi dərəcəsindən və s. aslıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bunlar da gəlirlərin istifadə hesabının statistik təhlilinin müstəqil istiqamətlərini təşkil edir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, iqtisadi-statistik təhlilin və proqnoz hesablamaların konseptual əsasını təşkil edən MHS-i əhalinin həyat səviyyəsini, xüsusilə gəlirlərini kompleks statistik qiymətləndirməyə imkan verə zəngin informasiya bazasına malikdir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində MHS-in və digər xüsusi tədqiqat materiallarından istifadə edərək əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını, onun diferensiasiyasını və s. dərin və hərtərəfli statistik qiymətləndirilməsi olduqca zəruridir. Təcrübə göstərir ki, yalnız bu halda dövlətin əsaslandırılmış fəal gəlir və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür.

FƏSİL II

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNİN DİNAMİKASININ VƏ DİFERENSASIYASININ STATİSTİK TƏHLİLİ

§ 2.1. Əhalinin gəlirlərini və onun diferensasiyasının xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemi

Həyat səviyyəsi əhalinin maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının təmin edilməsini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriya və sosial standartdır. Həyat səviyyəsi standartının əsas komponentləri sağlamlıq, qida, əhalinin gəlirləri və xərcləri, yaşayışı, ev əmlakı, pullu xidmətləri, əhalinin mədəni səviyyəsi, əmək şəraiti və istirahəti, sosial təminatıdır və s. Başqa sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsi, ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının lazımı səviyyəsi və tələbatlarının səmərəli ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

Təcrübədə əhalinin həyat səviyyəsinin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

- pul gəlirləri (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq gəlir);
- sərəncamda qalan real pul gəlirləri;
- iqtisadiyyatda işləyənlərə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı;
- təyin olunmuş aylıq pensiyaların həcmi;
- yaşayış minimumunun həcmi (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq məbləğ);
- pul gəlirləri yaşayış minimumunun kəmiyyətindən aşağı olan əhalinin sayı;
- əhalinin müvafiq sosial qrupları üzrə yaşayış minimumunun kəmiyyəti ilə digər göstəricilərin müqayisəsi.

Deməli, həyat səviyyəsinin kompleks öyrənilməsi yalnız statistik göstəricilər sistemi vasitəsilə mümkündür. Onu da qeyd edək ki, sosial münasibətlər dəyişdikcə, göstəricilər sistemi də ona uyğun olaraq dəyişir. Məhz bu qeyd edilən problemin (həyat səviyyəsinin statistik xarakteristikasını adekvat əks etdirməyə imkan verən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması) həll edilməsi iqtisadi ədə-

biyyatda əhalinin həyat səviyyəsi anlayışına dair birmənalı fikrin formalaşmamasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

Həyat səviyyəsi əsasən əhalinin gəlirləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, əhalinin maddi nemət və xidmətlərlə təmin olunması dərəcəsi onun həcmindən asılıdır.

Ölkə əhalisinin gəlirləri haqqındakı məlumatlar iqtisadiyyatın inkişafını, onun səmərəli fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərə aid edilir. Müasir dövrdə gəlirlər statistikasının əsas vəzifəsi əhalinin gəlirlərinin ümumi həcmnin formalaşmasını, onun quruluşu və dinamikasını, ona təsir edən amilləri, əhalinin müxtəlif qrupları arasında bölgüsünü və istifadəsini, əsas istiqamətlərini kəmiyyətcə səciyyələndirməkdir.

Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını xarakterizə edən göstəricilərin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar iqtisadi, sosial hadisə və prosesləri eyni zamanda əks etdirir.

Gəlirlər statistikasının çoxsaylı vəzifələrinə uyğun olaraq statistika təcrübəsində hesablama üsuluna görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir.

Makrosəviyyədə gəlirlərin həcmi qiymətləndirmək üçün ənənəvi statistikada əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının məlumatlarına əsasən əhalinin pul gəlirləri göstəricisi hesablanırdı. Bu göstəricinin bazasında nominal pul gəlirləri; sərəncamda qalan pul gəlirləri; real pul gəlirləri və s. müəyyən edilirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu qiymətləndirmək üçün onun müxtəlif tərəflərini səciyyələndirən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir.

Gəlir göstəricilərindən biri əhalinin şəxsi gəlirinin (ƏŞĞ) həcmidir. Bu, pul və natura formasında əhalinin əld etdiyi bütün növ gəlirləridir.

Əhalinin məcmu (ümumi) gəliri (ƏÜĞ). Bu şəxsi gəlirlərlə sosial fondlar hesabına əhaliyə göstərilən pulsuz və güzəştli xidmətlərin dəyərini cəmləməklə müəyyən edilir. Onu da qeyd edək ki, bu göstəricilər cari dövrün qiymətlərində hesablandığından nominal göstəricilər hesab edilir. Onlar gəlirlərin real məzmununu müəyyən etmir.

Əhalinin şəxsi nominal gəlirlərindən (ƏŞNG) ictimai təşkilatlara üzvlük haqqını, məcburi ödəmələri və vergiləri (BÖ-bütün ödəmələr) çıxdıqda əhalinin sərəncamında qalan şəxsi gəlirləri (ƏSQŞG) tapılır. Bu, şəxsi gəlirin istehlaka və əmanətə yönəldilən hissəsini xarakterizə edir:

$$\text{ƏSQŞG} = \text{ƏŞNG} - \text{BÖ}$$

Ümumi həcmdə bu hissəsinin xüsusi çəkisi;

$$d = \frac{\text{ƏSQŞG}}{\text{ƏŞNG}} = \frac{\text{ƏŞNG} - \text{BÖ}}{\text{ƏŞNG}} = 1 - \frac{\text{BÖ}}{\text{ƏŞNG}}$$

təşkil edir.

Əhalinin hər nəfərinə (hər ev təsərrüfatına) düşən pul gəlirləri göstəricisini hesablamaq üçün pul gəlirlərinin ümumi həcmi əhalinin orta illik sayına (ev təsərrüfatlarının sayına) bölünür.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda inflayisya olan halda pul gəlirlərinin hər cür artımı əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması haqqında fikir irəli sürməyə imkan vermir. Odur ki, pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxaran qiymət amilinin təsirinə düzəlişlər edilməklə əhalinin nominal və sərəncamda qalan real gəlirlərinin hesablanması zərurəti yaranır.

Real ifadədə göstəricilər cari dövrün müvafiq göstəricilərini istehlak qiymətləri indeksinə ($\dot{I}_{i.q.}$) bölməklə, yaxud pulun alıcılıq qabiliyyət indeksinə ($\dot{I}_{p.a.q.}$) vurmaqla hesablanır.

Əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri (ƏSGRPG) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{ƏSGRPG} = (\text{ƏŞNG} - \text{BÖ}) \cdot J_{p.a.q.}$$

Burada, pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$J_{p.a.q.} = \frac{1}{J_{i.q.}} = \frac{1}{J_p} = \frac{1}{\frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}}$$

Əhalinin real ümumi gəlirləri (ƏRÜG) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{ƏRÜG} = \text{ƏÜG} \cdot J_{p.a.q.} = \frac{\text{ƏÜG}}{J_p}$$

Bu indekslərin dinamikasını səciyyələndirmək məqsədilə müvafiq indekslər qurulur. Belə ki, sərəncamda qalan real gəlirlər indeksi,

$$J_{\text{SQRG}} = \frac{\text{SQRG}_1}{\text{SQRG}_0} = \frac{\Theta\text{ŞNG}_1 \cdot d_{\text{ISQŞG}} \cdot J_{\text{p.a.q.}}}{\Theta\text{ŞNG}_0 \cdot d_{\text{0SQŞG}}} = J_{\Theta\text{ŞNG}} \cdot J_{\text{dSQŞG}} \cdot J_{\text{p.a.q.}}$$

Deməli, sərəncamda qalan real gəlirlərin dəyişməsi üç amildən: nominal gəlirlərin, vergi ödəmələrinin dərəcəsinin və pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsindən asılıdır.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin (MHS) tətbiqini tələb edirdi ki, bu da əhalinin gəlirlərini xarakterizə edən göstəricilərin mahiyyətinin və onların hesablama metodikasının əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək üçün Milli Hesablar Sistemində ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan ümumi gəlir göstəricisi hesablanır. O, ilkin bölgü (əmək haqqı, qarışıq, gəlirlər, mülkiyyətdən gəlirlər), habelə pul formasında gəlirlərin (cari transfertlər) təkrar bölgüsü nəticəsində əldə olunan gəlirlərin cəmidir. İkinciyə pensiya, təqaüd, yardım və s. kimi təkrar bölüşdürücü ödəmələr eid edilir. Bu zaman ev təsərrüfatlarının ödədiyi transfertlər (vergilər, cərimələr, peniyalar, sosial sığortaya ayırmalar və s.) çıxılır. Deməli, sərəncamda qalan gəlirlərə maliyyə vasitələri ilə (kredit, səhmlərin staşı və s.) və əmlakla bağlı əməliyyatlardan (mənzillərin, torpaq sahələrinin və s. satışından daxil olmalar) daxil olmalar aid edilmir.

MHS-nin metodologiyasına uyğun olaraq sərəncamda qalan gəlirlərə həm pul, həm də natural gəlirlər, məsələn şəxsi yardımçı təsərrüfatdan daxil olmalar aid edilir. Bu qeyd edilən sosial transfertləri də (məsələn, büdcə təşkilatları tərəfindən əhaliyə göstərilən pulsuz təhsil, tibbi və digər xidmətlərin dəyəri) əlavə etməklə MHS-də digər bir göstərici də hesablanır. Bu cür düzəliş edilməklə hesablanan göstərici əhalinin həyat səviyyəsini daha tam xarakterizə etməyə imkan verir.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan ümumi gəlirdən istifadəni səciyyələndirmək üçün MHS-də ev təsərrüfatının son istehlak xərcləri və ümumi

yığımları (əmanəti) göstəriciləri hesablanır. Sonuncu, sərəncamda qalan gəlirlə son istehlak xərcləri arasındakı fərq kimi çıxış edir.

Beynəlxalq statistika təcrübəsində makroiqtisadi göstərici kimi ev təsərrüfatı sektorunun yığım norması göstəricisindən geniş istifadə edilir. Bu, əmanətin (yığımın) məbləğinin sərəncamda qalan ümumi gəlirə nisbəti kimi hesablanır. Əhalinin yığma meyllilik göstəricisinə təsir edən amillərin öyrənilməsi statistikanın mühüm vəzifələrindən biridir ki, bunun da investisiya, gəlirlərin təkrar bölünməsi və s. məqsədilə əhalinin sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə məşğul olan dövlət idarəetmə orqanları üçün böyük praktiki əhəmiyyəti vardır.

MHS-də maddi işçilərin əmək haqqı əhalinin əsas gəlirlərindən biridir və iş verənlərin maddi işçilərə pul və natural formada ödədiyi haqdan və sosial sığortadan ayırmalardan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, MHS-nin yeni versiyasında gəlirlərin göstəricilər sistemi bölgü prosesinin müxtəlif qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərini və tərəflərini xarakterizə edir. Bu sistem aşağıdakı göstəriciləri əhatə edir:

- ilkin gəlirlər;
- pul formasında cari transfertlər;
- sərəncamda qalan gəlirlər;
- natural formada cari sosial transfertlər;
- milli gəlir;
- sərəncamda qalan milli gəlir.

İlkin gəlirlər əlavə dəyərin ilkin bölgüsü qaydasında təsərrüfat subyektlərinə daxil olan gəlirlərdir: əmək haqqı, mənfəət, qarışıq gəlir, mülkiyyətdən gəlirlər; istehsal və idxala vergilər. Sonuncu, ilkin bölgü qaydasında dövlət idarəetmə orqanlarına daxil olanları xarakterizə edir. Ölkənin təsərrüfat subyektlərinə (rezidentlərinə) ilkin gəlirlər həm ölkədə, həm də başqa ölkədə yaradılan əlavə dəyərdən daxil olur. Ölkədə yaradılan əlavə dəyərin bir hissəsi qeyri-rezidentlərə onların ölkənin ÜDM-nin istehsalında iştirakına görə (ilk növbədə əmək haqqı və mülkiyyətdən gəlirlər formasında) ödənilir.

Pul formasında cari transfertlər sosial ehtiyaclara, sığorta pulu və ödəmələrinə dövlət büdcəsindən ödəmələr, gəlirlər və mülkiyyətə cari vergilər şəklində həyata keçirilən cari xarakterli təkrar bölüşdürücü ödəmələr və daxilolmalardır. İlk gəlirlərin və cari transfertlərin məbləği iqtisadiyyatın hər bir sektoru üçün son nəticədə istehlak və yığım xərclərinə yönəldilən sərəncamda qalan gəlirləri formalaşdırır.

Bölgü prosesi yalnız pul formasında deyil, həm də pulsuz sosial-mədəni xidmətlərin (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və s. sahəsində qeyri-bazar xidmətləri) göstərilməsinin köməyi ilə də həyata keçirilir. MHS-də bu axınların səciyyəsi üçün natural formada sosial transfertlər göstəricisindən istifadə edilir. Onlar ev təsərrüfatlarına dövlət idarəetmə orqanlarından və ev təsərrüfatlarında xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarından daxil olur.

MHS-nin mühüm göstəricilərindən biri Milli Gəlirdir. O, həm ümumi, həm də təmiz əsasda, yəni əsas kapitalın istehlakını çıxmamış və çıxandan sonra hesablanıla bilər. Milli Gəlir bu və ya digər dövr ərzində bazar qiymətlərində ölkənin rezidentlərinin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin cəmidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bir sıra xüsusi ədəbiyyatlarda Ümumi Daxili Məhsulla Milli Gəlir anlayışını bir-biri ilə səhvən qarışıq salırlar. Lakin MHS-nin bu iki mühüm göstəricisinin həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətdə fərqi vardır. Keyfiyyət baxımından prinsip etibarilə fərq ondan ibarətdir ki, Ümumi Daxili Məhsul ölkə rezidentlərinin istehsal etdiyi mal və xidmətlər axınını, Milli Gəlir isə ölkənin rezidentlərinin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin axınını ölçür. Kəmiyyət baxımından Milli Gəlir (ümumi yaxud xalis) daxili məhsuldan xaricdən əldə edilmiş ilkin gəlirlə fərqlənir. Bir qayda olaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi milli gəlir onların ümumi daxili məhsulundan çox, inkişaf etmiş ölkələrdə isə əksinə ümumi daxili məhsul onların ümumi milli gəlirindən çoxdur.

Əgər milli gəlirə xaricdən əldə edilmiş cari transfertlərin saldosunu əlavə etsək MHS-də gəlirlərin mühüm göstəricisini – sərəncamda qalan milli gəliri alarıq. O, ümumi və xalis şəkildə hesablanıla bilər. Sərəncamda qalan ümumi gəlir son Milli İstehlaka və Milli Yığma yönəldilir (4).

Məlumat üçün qeyd edək ki, MHS-i tətbiq edən bir sıra qərb ölkələri milli gəliri faktor dəyəri üzrə qiymətləndirirlər. Başqa sözlə desək, milli gəlir istehsal amillərindən (əmək, kapital və torpaq) istifadə üzrə ödəmələrin məbləğinə bərabər qəbul edilirdi. Yəni faktor dəyəri ilə milli gəlirə vasitəli vergi və subsidiyaların saldosu daxil edilmirdi. MHS-nin yeni versiyasında həm milli gəlir, həm də məhsul və gəlirlərin digər mühüm göstəriciləri yalnız bazar qiymətlərində qiymətləndirilir. MHS-nin yeni versiyasında göstəricilərin faktor dəyəri üzrə qiymətləndirilməsinə açıq şəkildə rast gəlinməsə də zəruri olduğu halda faktor dəyəri üzrə Milli gəlirin hesablanmasına imkan verən ünsürləri tapmaq olar. Bundan başqa faktor gəlirləri anlayışı mahiyyət etibarilə ilkin gəlirlər anlayışına dəyişdirilmişdir. İlkin gəlirlər konsepsiyası faktor gəlirləri konsepsiyasına nisbətən genişdir. O, dövlət idarəetmə orqanları sektorunun ilkin gəlirlərinə istehsala və idxala vergilər kimi baxır.

Gəlirlər iqtisadi dövriyyədə çevik hərəkət edir. Vəsaitlər daim tədavüldə olur, onlarla hansısa mal-material qiymətlilər əldə edilir, onlar ödəmələrdə iştirak edir, aktivlərə çevrilir.

Gəlirlər fəaliyyət silsiləsini əlaqələndirən mühüm vasitədir, məqsəddir və ona görə də onları çox vaxt obrazlı şəkildə desək iqtisadiyyatın «oksigeni» adlandırırlar. Hər bir iqtisadi vahidin istehsal prosesində yaratdığı ümumi əlavə dəyər-dən formalaşan gəlirlər istehsal prosesində hər bir iştirakçının fəaliyyətinə iqtisadi məqsədəuyğunluq verir.

Dövriyyə prosesində gəlirlər – formalaşma, bölgü, təkrar bölgü, istifadə və yığım kimi ardıcıl mərhələlərdən keçir.

Bu mərhələlərə uyğun olaraq təkrar istehsal tsiklində gəlirlərin hərəkəti bu proseslərin və onların nəticələrinin səciyyəsi üçün gəlirlərin yaranması, gəlirlərin ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və son istifadəsinin ümumi hesabları işlənib hazırlanır. Onlarda yuxarıda qeyd edilən gəlir göstəricilərinin formalaşmasının bütün prosesləri əks olunur.

Gəlirlər hesabı MHS-nin mühüm hesabıdır. Məhz onlar gəlirlərin formalaşması ilə məhsul və xidmətlər istehsalının nəticələrini, maliyyə aktiv və passivlərinin dəyişməsinə, milli sərvətin yığılmasını əlaqələndirir.

Baş verən real proseslərə və onların hərəkətinə uyğun olaraq, hesabların üç qrupa bölünməsi (gəlirlərin ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi) bu proseslərin həm institusional sektorlar, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə təhlilini təmin edir və hər bir sektorda gəlirlərin formalaşması və hərəkəti xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir.

Gəlirlərin birinci qrup hesablarının vəzifəsi istehsalla bağlı bütün gəlirləri müəyyənləşdirməkdir. Gəlirlərin formalaşması hesabında əmək gəlirlərinin quruluşu, vergi yükü və faktor gəlirləri (mənfəət və qarışıq gəlirlər) əks olunur (3,4).

İlkin gəlirlərin bölgüsü hesabı (ikinci qrup hesablar) yerdə qalan faktor gəlirlərin formalaşmasını əks etdirir: mülkiyyətdən gəlirlər (faizlər, dividendlər, rent, bölüşdürülməyən mənfəət). Gəlirlərin ilkin bölgüsü hesabının balanslaşdırıcı maddəsi ilkin gəlirlərin saldosudur. Bu institusional sektorlar üzrə istehsal faktorlarına müvafiq olaraq əlavə dəyərin bölgüsünü xarakterizə edir. İlkin gəlirlər öz saldosunu «Yerdə qalan dünya» sektorundan formalaşdırır.

Gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı müxtəlif transfertlərin təsiri altında ilkin gəlirlərin saldosunun necə dəyişdiyini, dövlətin cari sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq gəlirlərin təkrar bölgüsünün necə baş verdiyini göstərir. Hesabın sonunda istehlak və yığım məqsədləri üçün istifadə edilən sərəncamda qalan gəlirlər əks olunur.

Natura formada sosial transfertlərin təkrar bölgüsünə düzəlişlər üçün fərdi ev təsərrüfatının xeyrinə dövlət idarəəlmə orqanlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi xərcləri aşkar etməyə imkan verən sub hesablar təşkil edilir. Sərəncamda qalan gəlirlərə bu düzəlişlər natural formada gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabında əks etdirilir.

Gəlirlərin istifadəsi hesabında ev təsərrüfatlarının, ümumi dövlət idarələrinin və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri - kommersiya təşkilatlarının tələbat-

larının təmin edilməsinə, habelə onların yığıma gəlirlərin son istehlakı əks etdirilir.

Deməli, «ev təsərrüfatı», «ümumi dövlət idarələri» və «ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları» sektorunda sərəncamda qalan gəlirlər son istehlaka və yığma istifadə olunur. Qalan sektorlarda sərəncamda qalan gəlir əmanətə (yığma) bərabərdir.

Gəlirlərdən istifadə hesabının göstəricilərinin iqtisadiyyatın inkişafının təhlilində, ictimai istehsalın səmərəliliyinin, istehlakla yığım arasındakı nisbətə qiyətləndirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır və ümumiyyətlə o, iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrinin əsas iqtisadi göstəricilərinə aid edilir.

Beləliklə, MHS-nin yeni versiyasında verilən gəlir göstəricilərinin araşdırılması aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir:

1) Əhalinin pul gəlirləri balansı məlumatları əsasında hesablanan sərəncamda qalan gəlir göstəricisi ilə MHS-də verilən oxşar göstəricisi arasında fərq nəzərə çarpır. Belə ki, birinci göstəriciyə görə əhalinin pul gəlirlərinə əmlakın, maliyyə aktivlərinin satışından daxil olmalar aid edilir. MHS-də bu axınlar nə milli gəlirə, nə də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının sərəncamında qalan gəlirlərinə daxil edilmir. Onlar yalnız sadəcə olaraq aktivlərin formalarının dəyişməsi kimi çıxış edir. Bəzi əməliyyatlar kapital transferti kimi kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabında əks etdirilir və cari gəlirlərə heç bir təsir göstərmir.

2) Əhalinin əmanətlərinin indeksləşdirilməsi əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansında gəlirlər kimi əks olunur. MHS-də bu axınlar cari gəlirə aid edilmir və yığım hesabında, xüsusilə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi hesabında göstərilir. Real gəlirləri hesablayarkən MHS-də olduğu kimi cari və kapital axınları fərqləndirilmir. Məsələn, MHS-də kapital transfertləri kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabında əks etdirilir və nə milli gəlirə, nə də ayrı-ayrı sektorların sərəncamında qalan gəlirlərinə təsir göstərmir. Lakin əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri hesablanarkən bəzi kapital transfertləri, məsələn, ziyan və itkilər üçün dövlət büdcəsindən əhaliyə verilən kompensasiya kənar edilmir.

3) MHS-də diqqət yetirilən əsas məsələlərdən biri də maliyyə vasitələri və gəlirlərlə bağlı əməliyyatlar arasındakı fərqi verilməsidir. Bu əməliyyatlar eyni təbiətə malik deyil və müxtəlif hesablar sistemində qeydə alınır. Məsələn, istiqraz və rəqəsinin, vekselin və digər qiymətli kağızların satışından daxil olmaları MHS-nin maliyyə hesabında əks etdirilir və cari gəlirlər göstəricilərinə təsir etmir.

4) MHS-də əmanətə sərəncamda qalan gəlirin son istehlaka yönəldilməyən hissəsi kimi baxılır. Lakin ənənəvi qaydada əhalinin əmanəti aşağıdakı maddələrin cəmi kimi çıxış edir:

- əmanət qoyuluşu üzrə yığım;
- nəqd pulun yığını;
- qiymətli kağızların və xarici valyutanın yığını.

Bu cür müəyyənləşdirmənin nöqsanı ondan ibarətdir ki, birincisi, maliyyə aktivlərinin artımı ya maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi, ya da aktivlərin formalarının əvəz edilməsi nəticəsində baş verə bilər. İkincisi, maliyyə aktivlərinin artımı kimi müəyyən edilən əmanət maddi aktivlərinin (məsələn, mənzilin, torpağın və s.) əldə edilməsinə istifadə edilən hissəni əhatə etmir. Digər mühüm nöqsan onun MHS-nin vacib makroiqtisadi göstəricisi olan investisiya göstəricisi ilə uzlaşdırılmamasıdır.

Bu mühüm təsnifatın milli statistika təcrübəsində tətbiqi xeyli çətinidir. Bunun reallaşdırılması böyük vaxt və müvafiq informasiyanın hesablanması təmin edilməsi ilə bağlı mürəkkəb problemin həll edilməsini tələb edir.

Yalnız orta göstəricilərə əsaslanaraq gəlirlərin bölgüsü, vergi qoyma, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətin işlənilib hazırlanması müəyyən yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bu qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması iqtisadiyyatın bütün sektorları, xüsusilə ev təsərrüfatı sektoru üçün standart hesabların bütün sistemlərinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Əhalinin gəlirlərinin həcmi ölkə vətəndaşlarının həyatının bütün tərəflərini xarakterizə edir. Əhalinin varlıq və kasıblıq səviyyəsindən əhalinin hər nəfərinə qida məhsullarının real istehlakından, ticarətin bütün formaları üzrə satışın həc-

mi, pullu xidmətlərin bütün növünün (məişət, nəqliyyat, mənzil-kommunal və s.) həcmi, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi asılıdır. Nəhayət, gəlirlərin səviyyəsindən yaşayış şəraiti (ilk növbədə əhalinin hər nəfərinə yaxud bir ailəyə düşən yaşayış sahəsi) keyfiyyətli və səviyyəli təhsil və mədəniyyət, kitabxanaya, muzeyə, təşkil olunmuş istirahət və idman xidmətlərindən istifadəyə tələb kimi sosial nemətlərlə əhalinin təmin edilməsi səviyyəsi asılıdır. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalətlik anlayışı yoxdur. Bu da onun xarakterindən irəli gəlir. Odur ki, gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi yalnız bazar iqtisadiyyatının çatışmazlığının aradan qaldırılmasına istiqamətlənməlidir. Deməli, gəlirlər ədalətli bölünür. Cəmiyyətin sabitliyinin əsası olan gəlirlərin kəmiyyəti ilə gəlir əldə edənlərin sayının nisbəti qaydaları fəaliyyət göstərməlidir. Çoxlu sayda insanların aşağı gəlirlərini bölərkən gözlənilməyən sosial dəyişikliklər mümkündür. Eyni zamanda az saylı insanların yüksək gəlirlərinin bölgüsü sabitliyin əsasıdır. Buradan, əldə edilən gəlirlərin həcmi və rifahın yüksək səviyyəsi ilə sosial sabitliyə nail olunur. Cəmiyyətin harmoniyasına nail olmaq üçün varlılar öz gəlirlərinin bir hissəsinin təkrar bölgüsü zəruriliyi ilə barışmalıdır. Bununla yanaşı yüksək gəlir əldə etmək üçün yaxşı imkanların yaradıldığı şərti də nəzərdə qaçırılmamalıdır.

Yoxsulluğun səviyyəsini və əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasını səciyyələndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər hesablanır.

- modal gəlir-əhali arasında ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi;
- mediana gəlir – ranjirləşdirilmiş bölgü sırasını yarı bölən gəlir göstəricisi;
- orta gəlir- bütün əhalinin ümumi orta gəlir səviyyəsi.

10% ən varlı əhalinin ümumi gəlirinin 10% ən az təminatlı əhalinin ümumi gəlirindən nə dərəcədə çox olduğunu göstərən əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı (K_d) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_d = \frac{d_9}{d_1}$$

Burada, d_9 və d_1 -müvafiq olaraq doqquzuncu və birinci desili göstərir.

Gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin dərəcəsini Cini əmsalı (gəlirlərin mərkəzləşdirilməsi əmsalı) xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla ifadə olunur.

$$G = 1 - 2 \sum_{i=1}^n F_p \cdot cumF_d + \sum F_p \cdot F_d$$

Burada, F_p - əhalinin ümumi sayında i - ci sosial qrupun xüsusi cəkisini, F_d - əhalinin i -ci sosial qrupunda cəmləşən gəlirlərin xüsusi cəkisini, n - sosial qrupların sayını, $cumF_d$ - gəlirlərin kumulyativ cəkisini göstərir.

Cini əmsalı 0 - la 1 arasında tərəddüd edir. Bərabər bölgüdə bu əmsalın qiyməti 0-a, qeyri - bərabər bölgüdə 1-ə yaxın olur.

Gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin dərəcəsini əyani təsvir etmək üçün Lorens əyrisi (Lorenz curve) qurulur (11,16).

Kasıblığın səviyyəsini və həddini statistik öyrənərkən ilk növbədə istehlakın yol verilən səviyyəsini təmin edən gəlirlərin həddi müəyyən edilir. Yəni əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin faktiki gəlirləri ilə müqayisə edilən yaşayış minimumunun dəyəri müəyyən edilir.

Yaşayış (fizioloji) minimumu (living wage, cost of living, subsistence level, subsistence wage) dedikdə yalnız müəyyən vaxta insanın sağlamlığının və onun həyat fəaliyyətinin saxlanması üçün zəruri olan mal və xidmətlərin minimal dəyərinin dəsti başa düşülür. İstehlakın həyati zəruri səviyyəsinə qida, sanitariya və gigeniyanın ən zəruri predmetləri olan dərman, kommunal xidmətləri xərcləri və digər məcburi ödəmələr də daxil edilir.

Yoxsulluq gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin təzahürüdür. Yoxsulluq səviyyəsini əhalinin ümumi sayında gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin xüsusi cəkisi göstəricisi xarakterizə edir və ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Yoxsul əhalinin gəlirləri haqqındakı məlumatlar əsasında aşağıdakı nisbi göstəricilər hesablanır:

- yoxsul əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir;
- gəlirin çatışmazlığı;
- yoxsulluğun dərinlik əmsalı.

Gəlirin çatışmazlığı yoxsul əhalinin yaşayış minimumuna çatmayan gəlirinin kəmiyyəti kimi qiymətləndirilir.

Yoxsulluğun dərinlik əmsalı gəlirin bir ev təsərrüfatına hesablanan yaşayış minimumundan orta hesabla kənarlaşmasını xarakterizə edir.

Bu qeyd edilənlərlə yanaşı dünya təcrübəsində yoxsulluğun səviyyəsini və gəlirlərin bölgüsünü təhlil etmək üçün “ekvivalentlik şkalası” deyilən metoddan da istifadə edilir. Bu metodun əsasında ərzaq mallarının minimum dəsti üçün ev təsərrüfatlarının müxtəlif qruplarının xərclərinin qiymətləndirilməsi təşkil edilir.

§ 2.2. Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasının statistik təhlili

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların keyfiyyətə yeni mərhələsi bazar münasibətlərinə keçidlə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, istənilən ölkənin müstəqil fəaliyyəti, ilk növbədə onun çoxsaylı proseslərinin uzlaşdırılmasını tələb edir. Əks halda müxtəlif xarakterli ziddiyyətlər, kənarlaşmalar və bir çox digər neqativ hadisələr üzə çıxır. Baş verən hadisələrin uzlaşdırılmaması qıtlığa, inflyasiyaya, işsizliyə, təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasına, struktur geriləməyə, istehlakın və həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, nəhayət sosial sarsıntılarla gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, bu proseslərin uzunmüddətli fəaliyyəti cəmiyyətdə sosial gərginliyin kəskinləşməsi, partlayışla başa çatır. Sosial tarazlığa ən optimal şəkildə nail olunması istehsalla istehlak arasında istənilən ziddiyyətlərin olmaması, ictimai və şəxsi təlabatın tam ödənilməsi və bütün təsərrüfat proseslərinin fasiləsiz fəaliyyəti ilə fərqlənən iqtisadi modelin mövcudluğunu tələb edir. Lakin real həqiqətdə bu cür iqtisadiyyatın mövcudluğunu tam təmin etmək çətin və praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq tam sosial-iqtisadi tarazlığa daha çox yaxınlaşma imkanına cəhd göstərmək zəruridir.

Ümumiyyətlə, hər bir mütərəqqi cəmiyyətin ən ali məqsədi mövcud iqtisadi resurslardan tam və səmərəli istifadə etməklə vətəndaşların yüksək və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Sivil prinsiplərə əsaslanaraq iqtisadi inkişaf modeli seçən Azərbaycan dövləti də bu yolla inamla irəliləyir. Düzdür qeyd

edilən məqsədə bütövlükdə nail olmaq heç də asan deyildir. Bu olduqca çətin və ziddiyyətli bir məsələdir. Amma Azərbaycan dövləti vətəndaşların və gələcək nəsillərin azad, sərbəst və firavan həyat sürməsi üçün geniş miqyaslı və əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatına transformasiya onun liberallaşdırılmasını, səmərəli dövlət tənzimlənməsini, makroiqtisadi sabitliyi, inflyasiyanın nəzarətə götürülməsini, struktur dəyişiklikləri, əməyə stimulun gücləndirilməsini tələb edir. Bu tədbirlərin tədricən həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda bazar fəaliyyəti mexanizminin formalaşmasının obyektiv proseslərini əmələ gətirir ki, bu da səmərəliliyin yüksəldilməsini və sosial yönümlülüyn gücləndirilməsini təmin edən struktur dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu, sosial-iqtisadi proseslər qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini şərtləndirir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyat səviyyəsinin sosial normativləri bazasında qurulan əhalinin sosial müdafiəsi, onun pul gəlirlərinin həcmi, dinamikası və diferensiasiyası, habelə insanın həyat fəaliyyətinin digər şəraiti məsələlərinin statistik öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda mal və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin qalxması (yəni inflyasiya prosesinin baş verməsi) ev təsərrüfatı büdcəsinə, onların sərəncamında qalan pul gəlirlərinə, bir sözlə həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikasındakı bu mənfi meyl Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən ciddi tədbirlər nəticəsində aradan qalxmış, bu sahədə sabitləşmə və hətta müsbət meyl müşahidə olunmağa başlamışdır. Ölkədə sosial-iqtisadi islahatların faktiki həyata keçirilməsinə başlanıldığı 1995-ci ildən etibarən əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında nəzərə çarpacaq müsbət meyillər müşahidə olunur (18,19).

Belə ki, 2008-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin pul gəlirləri mütləq ifadədə 16 mlrd. manat yaxud təxminən 81%, 2012-ci illə müqayisədə isə 2.8 mlrd. manat yaxud 8.6% artmışdır. 2008-2013-cü illərdə əhalinin pul gəlirlərinə ildə orta hesabla 16% artım xas olmuşdur.

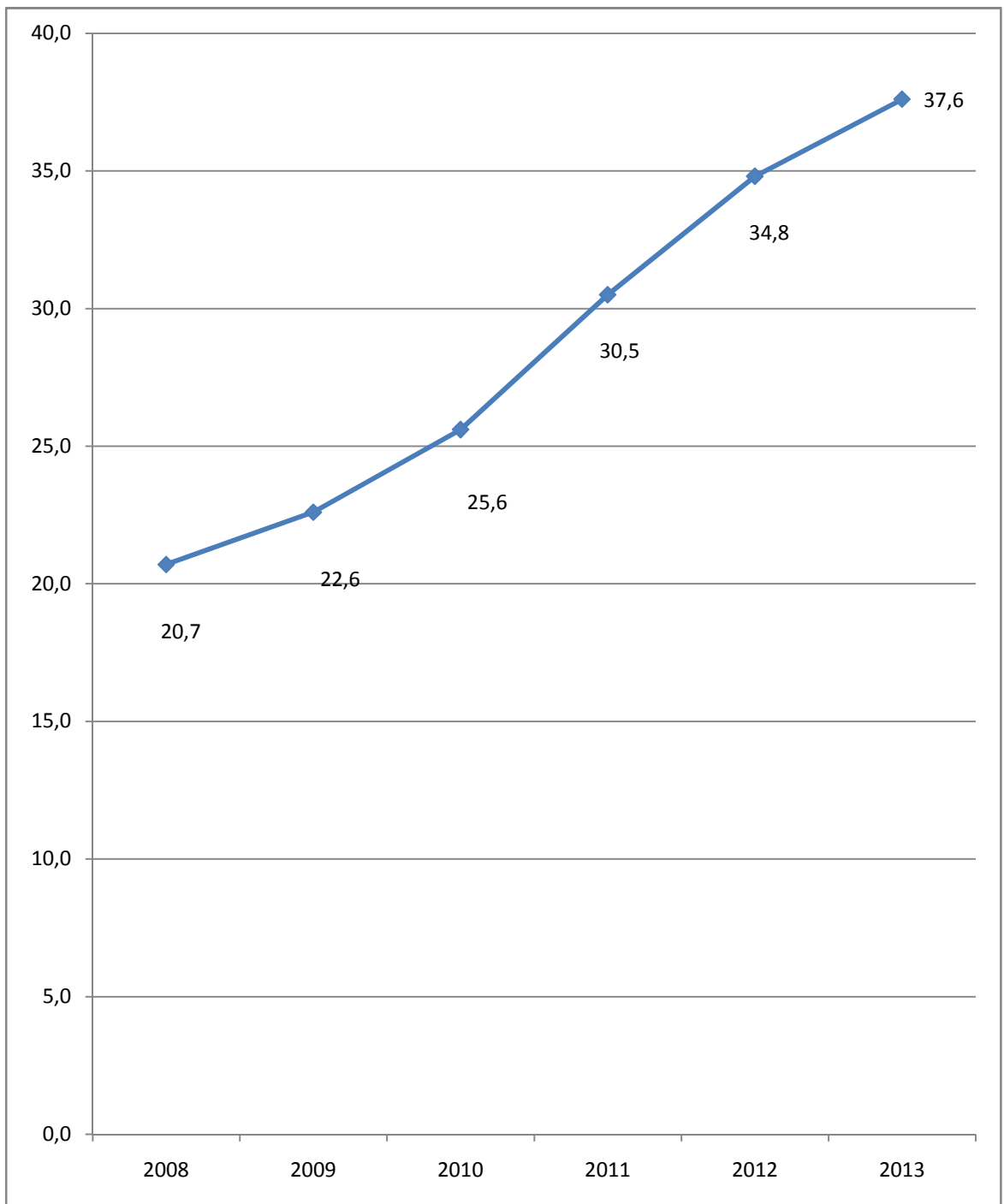
Təhlil edilən dövrdə adambaşına düşən pul gəlirlərinin həcm və dinamikasında da artım meyli nəzərə çarpır.

199-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin və inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Əhalinin pul gəlirləri (mlrd. manat).	20.7	22.6	25.6	30.5	34.8	37.6
Adambaşına düşən pul gəlirləri (manat)	2378,3	2560,4	2866,1	3371,7	3789,3	4039,6
Orta aylıq əmək haqqı (manat)	274,4	298,0	331,5	364,2	398,4	425,1
Mal və xidmətlərin istehdak qiymətləri indeksi, %	120,8	100,5	105,7	107,9	101,1	102,4

Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən 2006-cı ildə adam başına düşən pul gəlirləri mütləq istifadədə 1661.3 manat yaxud təxminən 66.7% artmışdır. 2008-2013-cü ildə bu göstəricinin orta illik dəyişmə tempi 114.2% təşkil etmişdir. 2008-2013-cü ildə Azərbaycanda əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında müşahidə edilən dəyişikliyi xətti qrafik daha əyani göstərir (şək. 2.1).

Qeyd etdiyimiz kimi əhalinin pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini əmək haqqı təşkil edir. Düzdür, Azərbaycanda əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin aparıcı hissəsini təşkil etməsədə bu göstəricisinin yüksəldilməsi istiqamətlərində mühüm işlər görülür və ən başlıcası onun artırılmasının real iqtisadi əsası formalaşır. 2008-ci ildə Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı 274.4 manat, 2009-cü ildə 298.0 manat, 2010-cü ildə 331,5 manat, 2011 –cü ildə 364,2 manat, 2012 – ci ildə 398,4 manat, 2013 – cü ildə isə 425,1 manat olmuşdur. 2008-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə orta nominal aylıq əmək haqqı təxminən 54,9%,

Şək. 2.1. 2008-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin pul gəlirlərinin dinamikası

2012-ci ilə nisbətən isə 6.7% artmışdır. 2008-ci ildə real əmək haqqı, yəni inflyasiya nəzərə alınmaqla 227,2 manat, 2013-cü ildə isə 415,1 manat təşkil etmişdir.

Əhəlinin sosial müdafiəsini gücləndirmək və əmək haqqı sistemində yaranmış uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün ölkədə əməyin ödənilməsi sahəsində

aparılan islahatlar dövlətin iqtisadi siyasətində əsas yer tutmuş və bu sahədə müntəzəm olaraq məqsədəuyğun iş aparılmışdır.

Bu istiqamətdə daha əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək məqsədilə ölkədə istehsal edilmiş milli gəlirin hansı hissəsinin əməyin ödənilməsinə yönəldiyini, onun inkişaf meylini və dinamikasını, habelə əhalinin gəlir səviyyəsini xarakterizə edən digər göstəriciləri statistik araşdırmaq zəruridir (cədvəl 2.2).

2005-2012-ci illərdə ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin dinamikasında xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğ mütləq ifadədə 6140.7 mln. manat yaxud 3.2 dəfə, onun adambaşına düşən məbləği müvafiq olaraq 628 manat yaxud 2.9 dəfə artmışdır. 2005-2012-ci illərdə bu göstəricilərdə artım ildə orta hesabla müvafiq olaraq 33.5% və 29.6% olmuşdur 2005-ci ildə ölkə üzrə əməyin ödənilməsinə yönəldilən hissə ümumi əlavə dəyərin 22.5%-nə, 2011-cü ildə 14.9%-nə, 2012-ci ildə isə 16.4%-ə, bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2.2

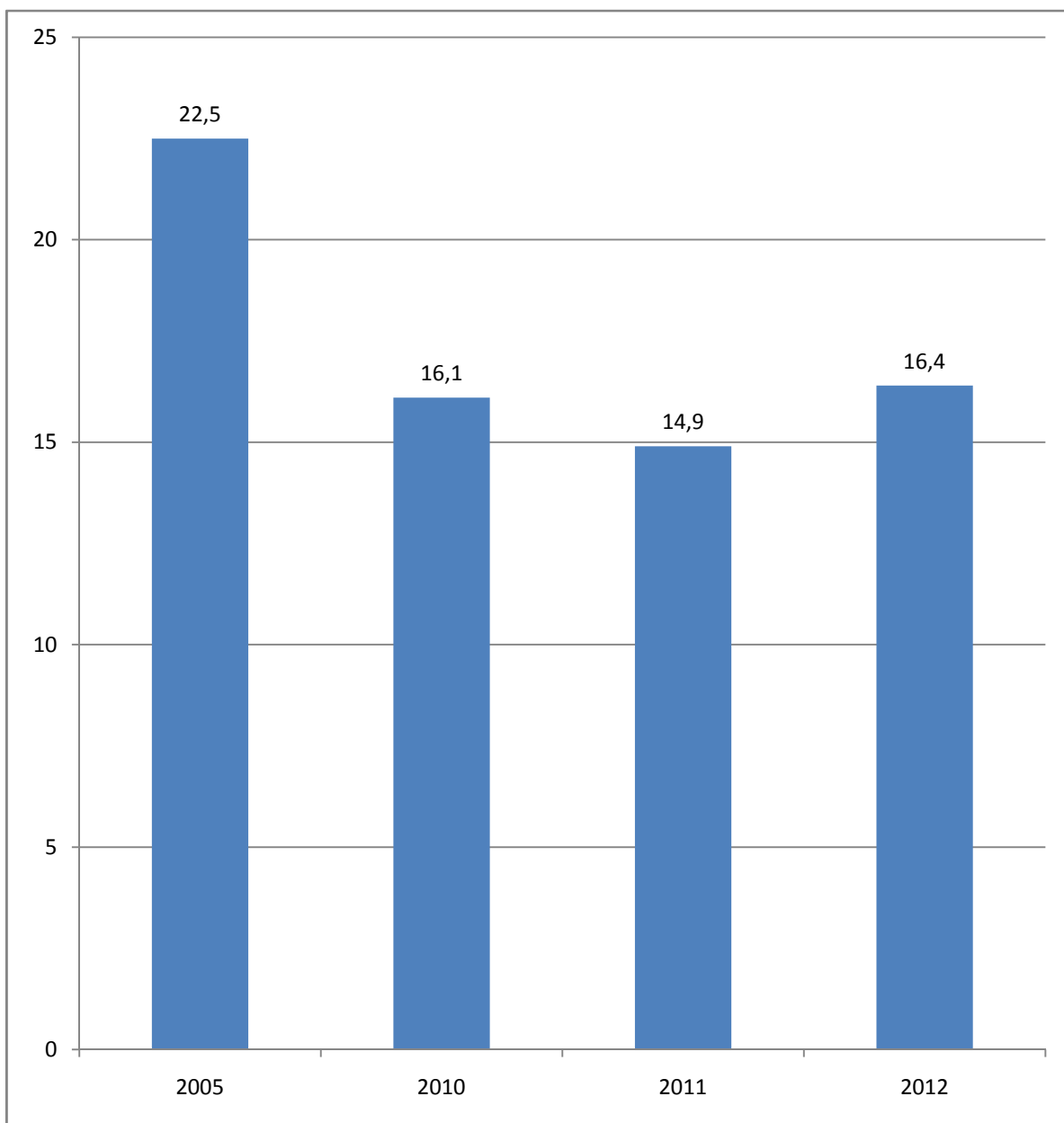
2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin və əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlirin dinamikası

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
Ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləği (mln. manat)	2820.5	6820.4	7761.0	8961,2
Əməyin ödənilməsinin adambaşına düşən məbləği (manat)	329.8	748.6	840.4	957.8
Əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ÜDM-da xüsusi çəkisi(%)	22.5	16.1	14.9	16.4
Sərəncamda qalan ümumi gəlir (mln. manat)	12115.8	40811.1	49479.5	52050.7

Rəsmi statistikanın məlumatları göstərir ki, əgər 2005-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş Ümumi Daxili Məhsulun 22.5%-i əmək haqqı şəklində əhaliyə qaytarılmışdırsa, bu göstərici 2010-cü ildə 16.1%, 2012-ci ildə isə 16.4% təşkil etmişdir. Deməli, son illərdə ümumi daxili məhsulun əmək haqqı şəklində

əhalinin sərəncamına daxil olan hissəsi xeyli azalmışdır. Bu dinamikanı xətti qrafik daha əyani göstərir (şək. 2.2).

İnstitusional vahidlərin son istehlak və yığımları üçün nəzərdə tutulan sərəncamda qalan ümumi gəliri 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə mütləq istifadə 39.9 mlrd. manat yaxud 4.3 dəfə 2011-cu illə müqayisədə isə 2.6mlrd. manat yaxud 5.2% artmışdır.

Şək. 2.2. 2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ÜDM-da xüsusi çəkisi (%)

2005-2012-ci illərdə sərəncamda qalan ümumi gəlirin artımı ildə orta hesabla 44% təşkil etmişdir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında aşağı sürətlə olsa da artım meyli vardır. Lakin bu artıma baxmayaraq ümumi daxili məhsulun əməyin ödənilməsi şəklində daha az hissəsi əhalinin sərəncamına daxil olur.

Ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri də bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin işə salınması və inkişafıdır. Son illərdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl işlər nəticəsində əhalinin gəlirlərinin quruluşunda mühüm meyillərin formalaşdığı nəzərə çarpır.

Rəsmi statistikanın məlumatlarından görünür ki, əhalinin pul gəlirini formalaşdıran bir sıra mənbələrin dinamikasında davamlı artım olmuşdur artmasıdır (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin
həcmi, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi gəlirlər	8063.6	25607.0	30524.6	34769.5	37555.5
İlkin gəlirlər o cümlədən:	6394.2	22126.5	26861.9	31234.9	33985.1
İşçilərə əmək ödənişləri	2954.8	7027.3	8020.0	9224.9	9659.5
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	3432.6	14725.0	18543.9	21194.3	23837.3
Mülkiyyətdən gəlirlər	6.8	374.2	298.0	815.7	488.3
Alınmış cari transfertlər	1669.4	3480.5	3662.7	3534.6	3570.4

Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlərin həcmi 2005-ci ildə 3.4 mlrd. manat olduğu halda, 2013-cü ildə bu göstərici 23.8 mlrd. manat olmuş,

yəni təxminən 7 dəfə artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə işçilərə əmək ödənişləri isə təxminən 3.2 dəfə artmışdır.

Ümumi pul gəlirlərinin quruluşunda da maraqlı meyllər nəzərə çarpır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər ümumi gəlirin 42.6%-ni təşkil edirdisə, artıq 2013-cü ildə bu göstərici 63.3%-olmuşdur. Əmək haqqının payı isə əksinə 37.0%-dən 25.8%-ə düşmüşdür. Müqayisə edilən bu dövrdə alınmış cari transfertlərin xüsusi çəkisi 21%-dən 9.6%-ə düşmüşdür. Araşdırma göstərir ki, son dövrlərdə əhalinin ümumi gəlirində sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin xüsusi çəkisi qismən azalmış, əmək haqqının və transfertlərin payı artmışdır.

Beləliklə, statistik təhlil göstərir ki, 1995-ci ildən Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında geniş miqyaslı dəyişikliklərin reallaşdırılması iqtisadiyyatda yeni bazar strukturlarının formalaşdırılmasına zəmin yaratmışdır ki, bu da mal və xidmətlərin çeşidini artırmış, keyfiyyətini yüksəltmiş ödəmə qabiliyyətli tələbi ödəmiş və nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Araşdırma göstərir ki, kreditlərin faiz dərəcəsinin, əmək haqqı, qiymət, vergi, valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi vasitəsilə, «səmərəli tələbi» stimullaşdırıb daha yüksək iqtisadi artıma nail olmaq olar. Məlumdur ki, istehlak tələbinin dinamikasını ilk növbədə gəlirlərin dinamikası müəyyən edir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrin təcrübəsində tətbiq edilən fəal gəlir siyasəti həyata keçirməklə milli gəlirin bölgüsündə əmək gəlirlərinin və ÜDM-in istifadəsində şəxsi istehlakın xüsusi çəkisinin artırılması iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən hesab edilməlidir. Yalnız bu halda təkrar istehsalın son həlqəsi olan istehlakla, iqtisadiyyatın «oksigeni» kimi çıxış edən gəlirin səmərəli harmoniyasına nail olmaq olar və bazar mexanizminin fəaliyyətini ölkənin iqtisadi imkanlarının (istehsal tutumunun genişləndirilməsinə) artırılmasına və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirmək olar.

§ 2.3 Əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik təhlili

Gəlir sosial stratifikasiyanı müəyyən edən əsas əlamətlərdən biridir. Digər tərəfdən də gəlir əhalinin həyat səviyyəsinin və dövlətin sosial siyasətinin səmərəlilik göstəricisi kimi çıxış edir. Təcrübə göstərir ki, 10% ən varlı əhalinin gəlirləri ilə 10% ən kasıb əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının 5-7% - i otməsi arzu olunan deyildir (11). Bu əhali qrupları arasındakı təbəqələşmənin kəskinləşməyə doğru istiqamətləndiyini deməyə əsas verir. Ona görə də əhalinin gəlirlərin diferensasiyasının cari vəziyyətinin və gözlənilən dəyişikliklərinin mütəmadi statistik qiymətləndirilməsi zəruridir.

Məlumdur ki, ümumi göstəricilər əsasında (əhalinin ümumi gəliri, sərancamda qalan ümumi gəliri, yığılı, insanın inkişaf indeksi və s.) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsi haqqında ümumi təsəvvür əldə edilir. Lakin təcrübə də daha əsaslandırılmış və təfərrüatı ilə əhalinin rifahı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının imkanları haqqında nəticələr formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif analitik - statistik göstəricilərin hesablanması və təhlilinə üstünlük verilir. Bu məqsədlə gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin statistik bölgü sıraları tədqiq edilir Cədvəl (2.4).

Cədvəl 2.4.

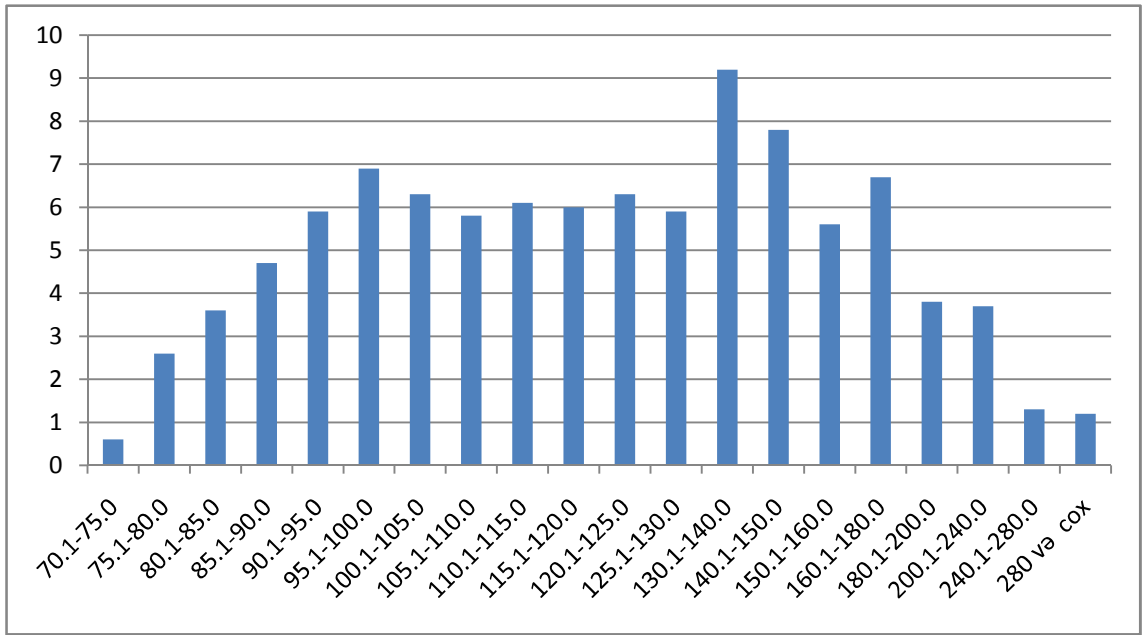
2009 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü (18,19)

Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kümülyativ çəki	Faizlə	Kümülyativ çəki	Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kümülyativ çəki	Faizlə	Kümülyativ çəki
Cəmi əhali o cümlədən adambaşına gəlirlər, manatla	8947.2	-	-	-	9416.8	-	-	-	-
0-65	-	-	-	-	95 manata qədər	1.4	1.4	0.0	0.0
65.1-70.0	-	-	-	-	95.1-100.0	9.3	10.7	0.1	0.1
70.1-75.0	53.7	53.7	0.6	0.6	100.1-105.0	20.5	31.2	0.2	0.3
75.1-80.0	232.6	286.3	2.6	3.2	105.1-110.0	48.0	79.2	0.5	0.8

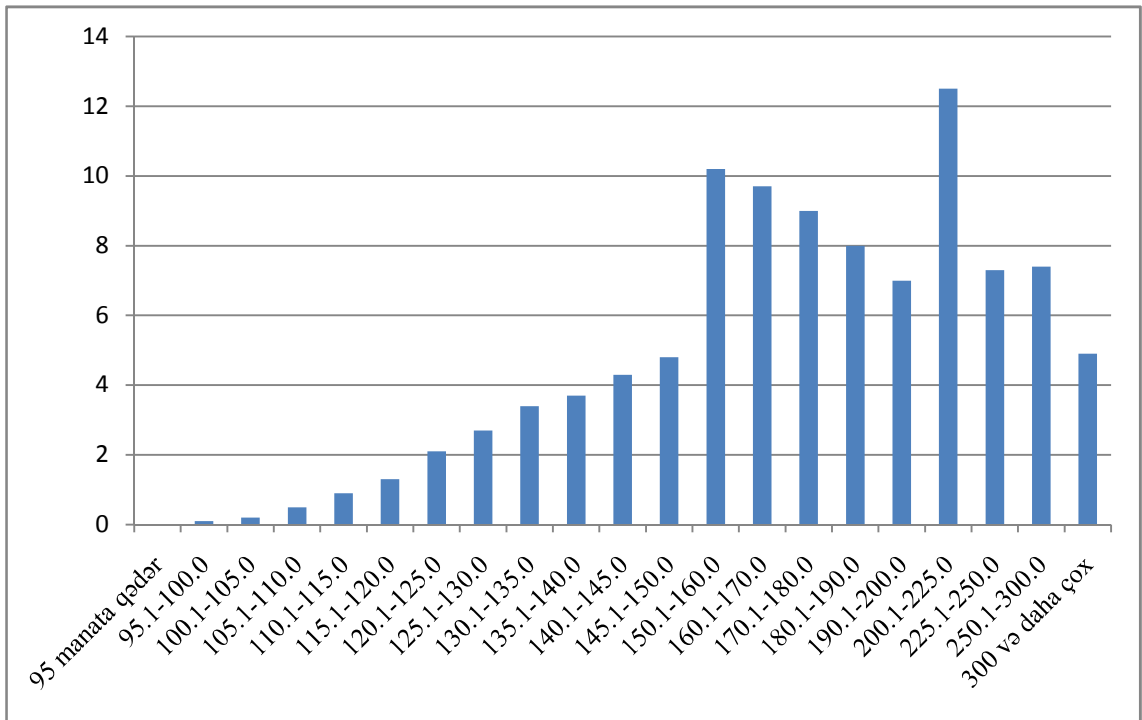
80.1-85.0	322.1	608.4	3.6	6.8	110.1-115.0	84.6	163.8	0.9	1.7
85.1-90.0	420.5	1028.9	4.7	11.5	115.1-120.0	125.3	289.1	1.3	3.0
90.1-95.0	527.9	1556.8	5.9	17.4	120.1-125.0	199.5	488.6	2.1	5.1
95.1-100.0	617.4	2174.2	6.9	24.3	125.1-130.0	253.9	742.5	2.7	7.8
100.1-105.0	563.7	2737.9	6.3	30.6	130.1-135.0	320.8	1063.3	3.4	11.2
105.1-110.0	518.9	3256.8	5.8	36.4	135.1-140.0	352.7	1416.0	3.7	14.9
110.1-115.0	545.8	3802.6	6.1	42.5	140.1-145.0	408.7	1824.7	4.3	19.2
115.1-120.0	536.8	4339.4	6.0	48.5	145.1-150.0	452.4	2277.1	4.8	24.0
120.1-125.0	563.7	4903.1	6.3	54.8	150.1-160.0	964.6	3241.8	10.2	34.2
125.1-130.0	527.9	5431.0	5.9	60.7	160.1-170.0	908.2	4149.9	9.7	43.9
130.1-140.0	823.1	6254.1	9.2	69.9	170.1-180.0	851.4	5001.4	9.0	52.9
140.1-150.0	697.9	6952.0	7.8	77.7	180.1-190.0	739.6	5741.0	8.0	60.9
150.1-160.0	501.0	7453.0	5.6	83.3	190.1-200.0	648.4	6389.3	7.0	67.9
160.1-180.0	599.5	8052.5	6.7	90.0	200.1-225.0	1180.4	7569.7	12.5	80.4
180.1-200.0	340.0	8392.5	3.8	93.8	225.1-250.0	689.2	8258.9	7.3	87.7
200.1-240.0	331.0	8723.5	3.7	97.5	250.1-300.0	695.0	8953.9	7.4	95.1
240.1-280.0	116.3	8839.8	1.3	98.8	300 və daha çox	462.6	9416.8	4.9	100.0
280 və çox	107.4	8947.2	1.2	100.0					

Bu cür məlumatlar əsasında ranjirləşdirilmiş bölgü sıralarının daxili quruluşunda baş verən dəyişiklikləri dərin və hərtərəfli xarakterizə etmək üçün müxtəlif göstəricilər (orta, modal və median gəlir, əhalinin gəlirlərinin desil əmsalı, kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəricisi və s.) hesablanmış və təhlil edilmişdir.

6 sayılı cədvəlin məlumatları ölkə əhalisinin ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsinə görə bölgüsünün daxilində mühüm meyllərin olduğunu göstərir. (Şəkil 2.3. və 2.4.). Ölkədə aparılan dinamik bazar islahatları, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı davamlı və çeşidli proqramların həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında digər gəlir mənbələrinin rolunu artırmış və artıq sonrakı illərin, yəni 2009-cu ilin gəlirlərinin bölgü sırasında müsbət meyllərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə ölkə əhalisinin 60.7%-nin aylıq pul gəliri 125 manatla 130 manat arasında tərəddüd edilmişdir. Bununla yanaşı əhalinin 83.3%-nin aylıq pul gəlirləri 150-160 manat arasında olmuşdur. Bu da yaşayış minimumdan 84.5% çox və orta aylıq əmək haqqının isə 52% - nə bərabərdir. Gəlirlərin diferensiasiyasını qiymətləndirmək üçün analitik-statistik göstəricilərdən, yəni bölgünün quruluşunu özündə əks etdirən müxtəlif göstəricilərin hesablanması və təhlil edilməsi lazımdır. Həmin

Şəkil 2.3. 2009-cü ildə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə düşən gəlirlərinin bölgüsü.

Şəkil 2.4. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə düşən gəlirlərinin bölgüsü.

göstəricilərin vasitəsilə statistik bölgü sırasını 4 (kvartillər) və 10 (desillər) bərabər hissəyə ayıraraq daha ətraflı öyrənmək və həmin hissələr arasındakı kənarlaşmaların səviyyəsini qiymətləndirmək mümkündür. (kvartillər, desillər) araşdırmaq.

Tədqiq edilən digər dövr, yəni 2009-cu il üçün kvartil göstəriciləri və onların kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2009-cu il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\sum f + 1}{4} - S_{Q_1} = 100.1 + 4.9 \cdot \frac{2237.05 - 2174.2}{563.7} = 100.2 \text{ manat}$$

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\sum f + 1}{2} - S_{Q_2} = 120.1 + 4.9 \cdot \frac{4474.1 - 4339.4}{563.7} = 121.3 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{3 \cdot \sum f + 1}{4} - S_{Q_3} = 140.1 + 9.9 \cdot \frac{6710.65 - 6254.1}{697.9} = 146.6 \text{ manat}$$

təşkil edər.

Hesbalamanın nəticələrindən görünür ki, 2009-cu ildə əhəlinin 25%-nin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 100.2 manatdan az, 25%-nin 100.2-121.3 manat arasında, 25%-nin 121.3-146.6 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 146.6 manatdan çox olmuşdur. Əhəlinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 121.3 manatdan az olmuşdur.

Bu ildə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəricilərin və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{146.6 - 100.2}{2} = 23.2 \text{ min manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{23.2}{121.3} \cdot 100 = 19.1\%$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{146.6}{100.2} = 1.46 \text{ və ya } 146\% \text{ təşkil edir.}$$

2009-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi,

$$M_0 = x_0 + i \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)} = 130.1 + 9.9 \frac{823.1 - 527.9}{(823.1 - 527.9) + (823.1 - 697.9)} = 147.3$$

manat təşkil edər. Yəni bu ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 147.3 manat olmuşdur.

Tədqiq edilən digər dövr, yəni 2013-cü il üçün kvartil göstəriciləri və onların kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2013-cü il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\sum f + 1}{4} - S_{Q_1} = 150.1 + 9.9 \frac{2354.45 - 2277.1}{964.6} = 150.9 \text{ manat}$$

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\sum f + 1}{2} - S_{Q_2} = 170.1 + 9.9 \frac{4708.9 - 4149.9}{851.4} = 176.6 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{3 \cdot \sum f + 1}{4} - S_{Q_3} = 200.1 + 24.9 \frac{706285 - 6389.3}{11804} = 214.3 \text{ manat}$$

təşkil edər.

Hesbalamanın nəticələrindən görünür ki, 2013-cü ildə əhalinin 25%-nin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 150.9 manatdan az, 25%-nin 170.1-180.0 manat arasında, 25%-nin 200.1-225.0 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 214.3 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 176.6 manatdan az olmuşdur.

Bu ildə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəricilərin və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{214.3 - 150.9}{2} = 31.7 \text{ min manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{31.7}{176.6} \cdot 100 = 18\%$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{214.3}{150.9} = 1,42 \text{ və ya } 142\% \text{ təşkil edir.}$$

2013-cü ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi,

$$M_0 = x_0 + i \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)} = 200.1 + 24.9 \cdot \frac{1180.4 - 648.4}{(1180.4 - 648.4) + (1180.4 - 689.2)} = 213.0$$

manat təşkil edir. Yəni bu ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 213 manat olmuşdur.

Hesablamanın nəticələrindən göründüyü kimi 2013-cü ildə 25% ən varlı əhalinin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 25% ən kasıb əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsindən 42% çox olmuşdur. Bununla yanaşı 2009-cu illə müqayisədə 2013 - cü ildə kvartil variasiyanın nisbi göstəricisində artım və kvartil əmsalda isə azalma müşahidə olunmuşdur.

Tədqiq edilən bölgü sıralarında müşahidə edilən diferensasiyanı daha dərin öyrənmək üçün onları 10 bərabər hissəyə bölməyə imkan verən desil göstəriciləri hesablayaq. Bunun üçün hər bir il üzrə aşağı (ən aşağı gəlir, birinci desil) və yuxarı (ən yüksək gəlir, doqquzuncu desil) desili tapaq.

2009-cu il üçün bu göstəricilərin qiymətini hesablayaq. Belə ki, 7 sayılı cədvəlin məlumatlarından bu il üçün $\frac{1}{10}$ tezlik, $\frac{\sum f}{10} = \frac{8947.2}{10} = 894.72$ min nəfər təşkil edir. Kimiyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezlik 85.1-90.0 manat arasına düşür. Buradan

$$X_{d_1} = 85.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_{1-1}} = 608.4; f_{d_1} = 420.5$$

təşkil edir. Deməli, ən aşağı gəlir

$$d_1 = 85.1 + 4.9 \frac{894.7 - 608.4}{420.5} = 88.4 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapmaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 8947.2}{10} = 8052.48$$

təşkil edir.

Kimilyativ tezlik sırasından bu tezliyin 160.1-180.0 manat qrupa düşdüyü aydın görünür. Buradan,

$$X_{d_9} = 160.1; i_{l_9} = 9.9; S_{l_{9-1}} = 7453.0; f_{d_9} = 599.5$$

olacaqdır. Deməli, ən yuxarı gəlir,

$$d_9 = 160.1 + 9.9 \frac{8052.48 - 7453.0}{599.5} = 169.9 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Buradan, 2009-cu ildə əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının desil əmsalı:

$$K_9 = \frac{d_9}{d_1} = \frac{169.9}{88.4} = 1.92 \text{ yaxud } 192\%$$

olacaqdır.

2013-cü il üçün bu göstəricilərin qiymətini hesablayaq. Belə ki, 6 sayılı cədvəlin məlumatlarından bu il üçün $\frac{1}{10}$ tezlik, $\frac{\sum f}{10} = \frac{9426.8}{10} = 942.68$ min nəfər təşkil edir. Kumulyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezlik 130.1-135.0 manat arasına düşür. Buradan

$$X_{d_1} = 130.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_{1-1}} = 742.68; f_{d_1} = 320.8$$

təşkil edər. Deməli, ən aşağı gəlir

$$d_1 = 130.1 + 4.9 \frac{942.68 - 742.68}{320.8} = 133.2 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 9416.8}{10} = 8475.12$$

təşkil edir.

Kumulyativ tezlik sırasından bu tezliyin 250.1-300.0 manat qrupa düşdüyü aydın görünür. Buradan,

$$X_{d_9} = 250.1; i_{l_9} = 49.1; S_{l_{9-1}} = 8258.9; f_{d_9} = 695.0$$

olacaqdır. Deməli, ən yuxarı gəlir,

$$d_9 = 250.1 + 49.1 \frac{8475.12 - 8258.9}{695.0} = 265.4 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Buradan, 2013-cü ildə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı:

$$K_9 = \frac{d_9}{d_1} = \frac{265.4}{133.2} = 1.99 \text{ yaxud } 199\%$$

olacaqdır.

2009 və 2013-cü illər üzrə Azərbaycanda adambaşına orta aylıq gəlirlərinin statistik bölgü sırasını xarakterizə edən göstəricilərin alınmış nəticələrini 5 sayılı cədvəldə verək (Cədvəl 2.5.).

Hesablamanın nəticələrini ümumi şəkildə özündə əks etdirən 5 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə modal gəlir 44.6%, median gəlir isə 45.6% artmışdır ki, bu da arzuolunan meyldir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşma 36.6% (8.5 manat) artmışdır. 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərq isə azalmışdır.

Cədvəl 2.5.

2009 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə statistik bölgü sırasında müşahidə edilən kənarlaşmaları xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	2009	2013	2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə kənarlaşma, %
Modal gəlir, manat	147.3	213.0	44.6
Mediana gəlir, manat	121.3	176.6	45.6
Kvartil kənarlaşma, manat	23.2	31.7	8.5
Kvartil variasiyanın nisbi göstəricisi (%)	19.1	18.0	Azalıb
Kvartil əmsal, %	1.46	1.42	Azalıb
Desil əmsal, dəfə	1.92	1.99	Artıb

Araşdırma kvartil variyasiyanın nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqin medianada tutduğu çəki 19.1%-dən 18% - ə düşdüyünü göstərir ki, bu da mənfi meyl kimi diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən də 2009 - cu ilə nisbətən 2013 - cü ildə birinci və onuncu desil göstəricilərin nisbəti kimi çıxış edən desil əmsalın səviyyəsi artmışdır. Bu da əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin bölgüsündəki fərqi az da olsa artdığını deməyə əsas verir. Başqa sözlə desək hesablanmış göstəricilərin nəticələri müqayisə edilən dövrdə əhalinin pul gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin qismən artdığını, yəni təbəqələşmənin az da olsa dərinləşdiyini göstərir. Odur ki, ölkədə əhalinin gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin azaldılmasına istiqamətlənən sosial tədbirlərin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

§ 2.4. Əhalinin gəlirlərinin digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik tədqiqi

Əhalinin gəlirlərinin cari vəziyyətini və perspektiv inkişaf istiqamətlərini daha obyektiv qiymətləndirmək üçün onun fəaliyyət xarakterinə və səviyyəsinə təsir edən amillərin aşkar edilməsi və statistik təhlili zəruridir. Bu məsələnin həll edilməsi üçün statistika təcrübəsində bir zox metodlardan, xüsusilə regressiya-korrelyasiya tədqiqindən geniş istifadə edilir. Bu metod nəticə əlamətinə müxtəlif amil əlamətlərinin təsir imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, obyektiv dünyanın ümumi qanunlarından biri hadisələr arasındakı əlaqə və asılılıqdır. Ona görə də müxtəlif hadisələri tədqiq edərkən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri arasındakı əlaqə və asılılıqları öyrənmək zərurəti yaranır.

Statistik qanunauyğunluqların aşkar edilməsi statistikanın mühüm vəzifəsidir. Əlaqə və asılılıqların xarakterini və gücünü bilməklə sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsi və onların perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xeyli asanlaşır. Bu bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə ki, makro və mikro səviyyədə sosial-iqtisadi hadisələr arasındakı əlaqə və asılılıqların qanuna-

uyğunluğunu və mexanizmini aşkar etməklə daha uğurlu biznes fəaliyyətini formalaşdırmaq mümkündür.

Statistika sosial-iqtisadi hadisələr arasındakı səbəb-nəticə asılılığını öyrənərək onların inkişaf trayektoriyasını müəyyən əminlik dərəcəsi ilə müəyyənləşdirir. Onu da qeyd edək səbəb öz-özlüyündə nəticəni müəyyən etmir, o, səbəbin fəaliyyətinə yol açan şəraitdən də asılıdır.

Müxtəlif hadisələr və onların əlamətləri arasında olan iki tip əlaqəni - funksional və statistik (stoxostik) fərqləndirmək olar.

Real ictimai həyatda determinant sistem haqqında informasiyanın tam olmaması qeyri-müəyyənlik yaradır və ona görə də sistemə ehtimallı yanaşılır və bununla da əlamətlər arasındakı əlaqə stoxostik olur. Stoxostik əlaqələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar məcmunun ayrı-ayrı vahidlərində deyil, bütün məcmuda təzahür edir..

Korrelyasiya əlaqəsi stoxostik əlaqələrin xüsusi növüdür. Korrelyasiya əlaqəsi qarşılıqlı əlaqələri yalnız təsadüfi kəmiyyətlə xarakterizə olunan hadisələrdə mövcuddur. Belə əlaqələrdə nəticə əlamətinin təsadüfi kəmiyyətinin orta qiyməti (riyazi gözləməsi) x - in, yaxud digər təsadüfi kəmiyyətin dəyişməsindən asılı olaraq qanunauyğun dəyişir.

Ümumi şəkildə qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi sahəsində statistikanın vəzifələri yalnız onların mövcudluğunun, istiqamət və gücünün kəmiyyətə qiymətləndirilməsi deyil, həm də nəticəyə faktor əlamətlərinin təsirinin formalarının müəyyənləşdirilməsidir.

Korrelyasiya təhlilinin vəzifələri dəyişən əlamətlər arasındakı əlaqələrin sıxlığının ölçülməsi, məlum olmayan səbəb əlaqələrinin müəyyən edilməsi, nəticə əlamətinə daha böyük təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Regressiya təhlilinin vəzifələri modelin tiplərinin seçilməsi, asılı olmayan dəyişənlərin təsir dərəcəsini müəyyənləşdirməkdən, asılı dəyişənin qiymətlərinin hesablanmasıdan ibarətdir.

Qeyd edilən vəzifələrin həlli bunlardan kompleks istifadə edilməsini zəruri edir.

Kütləvi müşahidələr və təsadüfi amillərin fəaliyyəti şəraitində əlaqələrin tədqiqi bir qayda olaraq iqtisadi-statistik modellərin köməyi ilə həyata keçirilir. Geniş mənada model hər hansı bir obyektin, prosesin şərti oxşarıdır. Model modelləşdirilən obyektin yaxud prosesin mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən komponentlərin məntiqi yaxud riyazi təsviridir. Bunun vasitəsilə öyrənilən obyektin və yaxud prosesin dəyişməsinin əsas qanunauyğunluğu müəyyən edilir.

Model keyfiyyətə eyninövlü kütləvi hadisələr üçün hesablanmış göstəricilərə əsaslanır. Funksional eynilik şəklində ifadə edilən modeldən verilmiş kəmiyyətlər dəsti üzrə modelləşdirilən göstəricinin orta qiymətinin hesablanması və ona ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsini aşkar edilməsi üçün istifadə edilir.

Modelə daxil edilən amillərin sayına görə bir və çoxamilli modellər fərqləndirilir.

Regressiya modelindən praktiki istifadə üçün onun adekvatlığı, yəni faktiki statistik məlumatlara uyğunluğu çox vacibdir. Korrelyasiya və regressiya təhlili adətən kiçik həcmli məcmu üçün həyata keçirilir. Ona görə də regressiya və korrelyasiya göstəricilərinin, yəni regressiya modelinin parametirləri, korrelyasiya və determinasiya əmsalları təsadüfi amillərin fəaliyyəti ilə təhrif oluna bilər. Bu göstəricilərin baş məcmu üçün xarakterik olduğunu, yəni təsadüfi amillərin nəticəsi olmadığını subut etmək üçün qurulmuş statistik modellərin adekvatlığının yoxlanılması zəruridir.

Bütün statistik göstəricilər kimi korrelyasiya əmsalı da seçmə məlumatlar əsasında hesablanmalıdır. Bu halda korrelyasiya əmsalının xətası hesablanılmalıdır.

Əlaqələrin təhlilində diqqət yetirilən məsələlərdən biri də əhəmiyyətlik səviyyəsidir. Bu statistik fərziyyənin (bu və ya digər bölgü qanunu haqqında fərziyyənin doğru olmadığı ehtimalıdır) uyğunluğunun yoxlanmasıdır. Korrelyasiya nisbətinin xətası və əhəmiyyətliyi oxşar qaydada müəyyən edilir.

Korrelyasiya əmsalının xətasının və əhəmiyyətliyinin müəyyən edilməsi zəruriliyi haqqında qeyd edilənlər seçmə məlumatları əsasında formaləşdirilmiş regressiya modelinin parametirlərinə də aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, regressiya-korrelyasiya təhlili bir neçə ardıcıl mərhələlərlə həyata keçirilir. Bu mərhələlərə aşağıdakıları aid etmək olar.

Birinci mərhələni məlumatların toplanması təşkil edir. Məlumdur ki, hər hansı bir hesablamayı və təhlili həyata keçirmək üçün ilk növbədə zəruri məlumatları toplamaq lazımdır. Əhalinin həyat səviyyəsinin cari vəziyyətini və onun yüksəldilməsi istiqamətlərinin statistik təhlil etmək üçün zəruri məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və seçmə tədqiqatı əsasında əldə edilən məlumatlar çıxış edir.

İkinci mərhələdə asılılığını aşkar etmək istədiyimiz dəyişənlər sırası vaxt etibarilə müqayisəyə gətirilir. Bu onunla şərtlənir ki, birincisi, vizual müqayisə müavafiq düzəlişlərin aparılmasına şərait yaradır, ikincisi trend uyğun əlaqə modelinin seçilməsinə kömək edir.

Üçüncü mərhələdə kənarlaşma qrafikinə qurulması həyata keçirilir. İlk növbədə nəticə və amil əlamətinin orta qiyməti hesablanır və qrafik təsvirdə onların kəsişdiyi nöqtə tapılır. Bundan sonra faktiki məlumatlar həmin orta səviyələrin kəsişmə nöqtəsindən keçən reqressiya xəttinin ətrafında necə yerləşdiyi öyrənilir.

Dördüncü mərhələ reqressiya xəttinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutur. Bunun üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edilir. Buzaman əsas prinsip reqressiya modeli üzrə hesablanmış göstəricilərlə faktiki göstəricilər arasındakı fərqin kvadratlarının cəmi minimum olmasıdır. Reqressiya modelinin parametrləri standart qayda əsasında qiymətləndirilir və daha sonra nəzəri model formalaşdırılır.

Beşinci mərhələdə reqressiya modeli əsasında hesablanmış məlumatların və faktiki məlumatlarla müqayisə edilməsi həyata keçirilir. Bu zaman nəzəri model əsasında nəticə əlamətinin hesablanmış göstəricilərin faktiki göstəricilərə nə qədər yaxın və yaxud uzaq olduğu öyrənilir. Hesablanmış göstəricilərin faktiki göstəricilərdən kənarlaşması fakti nəticə əlamətinə öyrənilən amil əlamətindən başqa digər amillərin də təsir göstərdiyini deməyə əsas verir.

Altıncı mərhələ reqressiya modelinin parametrlərinin şərh edilməsi ilə bağlıdır. Parametrin müsbət olması əlamətlərin eyni istiqamətdə dəyişməsinə göstərir.

Növbəti məsələ nəticə əlamətinin nəzəri səviyyəsinin, yəni model əsasında hesablanmış qiymətləri nə qədər informasiyalı yaxud dəqiq olmasıdır. Bu suala cavab vermək üçün reqressiya modelinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Sadə xətti reqressiya təhlilində iki statistik göstəricini hesablamaqla həmin məsələ cavablandırılır. Bu statistik göstəricilərdən biri qiymətləndirmənin orta kvadratik xətasıdır, ikincisi, reqressiya əmsalının orta kvadratik xətası, üçüncüsü isə determinasiya əmsalıdır. Qiymətləndirmənin orta kvadratik xətası təsadüfi kəmiyyətin normal bölgüsünün parametridir və eksperiment aparılan nöqtələrin qiymətləndirilən reqressiya xəttindən kənarlaşmanı xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, qiymətləndirmənin orta kvadratik xətası statistik əminliyin müxtəlif dərəcələrində reqressiya modeli əsasında nəticə əlamətinin müəyyənlik intervalıdır.

Reqressiya əmsalının orta kvadratik xətası reqressiya əmsalının etibarlılıq ölçüsü kimi çıxış edir.

Determinasiya əmsalı reqressiya modelinin asılı dəyişənlərin variyasiyasını nə qədər yaxşı təsvir etdiyini göstərən statistik göstəricidir. Bu göstərici asılı və asılı olmayan dəyişənlər arasındakı qarşılıqlı asılılığın riyazi ifadəsidir və onun dərəcəsini xarakterizə edir. Determinasiya əmsalının statistik mənasını şərh etmək üçün ümumi variasiya, izah edilə bilən və izah edilə bilməyən variasiyalar qiymətləndirilir.

Nəhayət, sonuncu mərhələdə hipotezlərin yoxlanması prosesi aparılır. Qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri modelin nəticələri ilə müşahidə edilən kəmiyyətlər arasında kənarlaşma vardır. Reqressiya təhlili asılı olmayan dəyişənin qiymətlərindəki sapmaların məlum olmayan kənarlaşmalar qrupundan təsadüfi seçilənlərdən ibarət olması fərziyyəsinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Bu zaman əlamətinin mövcud hər bir qiyməti üçün kənarlaşmaların bölgüsü haqqında üç əsas fərziyyə qəbul edilir.

1. Onların bölgüsü normaldır;
2. Orta qiymətə və sifira nisbətən onların bölgüsü təsadüfidir;

3. Hər bir bölgü eyni dispersiyaya və orta kvadratik kənarlaşmaya malikdir. Bu fərziyyə amil əlamətinin bütün qiymətləri üçün eyni olan qiymətləndirmənin orta kvadratik xətasını hesablamaq üçün lazımdır. Əgər bu fərziyyə doğru deyilsə onda reqressiya xəttinin bir nöqtəsində orta kvadratik xəta digər nöqtədə orta kvadratik xətadan fərqlənəcəkdir. Əgər bu fərziyələrdən hər hansı biri yerinə yetirilməzsə reqressiya təhlilinin qanunauyğunluğu şübhə altında olar. Bu qeyd edilənlərdən görünür ki, reqressiya - korrelyasiya metodu hadisə və proseslər arasındakı səbəb-nəticə asılılığının öyrənilməsində geniş imkanlara malikdir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində düzgün idarəetmə qərarları qəbul edilməsi üçün statistik - riyazi metodların imkanlarından maksimum istifadə edilməlidir. Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasətin nəticələrini, əhalinin həyat səviyyəsini və gəlirlərinin həcmi və dinamikasını, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin quruluşunu onların sosial-iqtisadi inkişafa təsir və perspektiv inkişaf imkanlarını müəyyən edən bir sıra göstəricilərin əlaqəsini və bu əsasda onların formalaşma xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün reqressiya - korrelyasiya təhlili həyata keçirilmişdir.

Məlumdur ki, gəlirlər axını iqtisadi dövriyyədə mühüm rol oynayır və bir çox iqtisadi göstəricilərə təsir edir və əlaqədədir. Belə ki, əhalinin gəlirlərinin artması istehlakının səviyyəsinə, büdcə daxilolmalarının həcminə, tələbin səviyyəsinə və s. təsir edir. Odur ki, bu göstəricilər arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi və sosial proqnozların həyata keçirilməsi prosesində önəmli məsələlərdən hesab edilir. Bunlar arasındakı əlaqənin xarakterini və səviyyəsini öyrənmək üçün bir amilli reqressiya modelini quraq. Bunun üçün zəruri olan məlumatlar 8 saylı cədvəldə əks olunmuşdur (Cədvəl 2.6).

6 saylı cədvəlin məlumatları əsasında dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modelini qurmaq üçün zəruri məlumatları 7 saylı cədvəldə verək.

Cədvəl 2.6.

2008-2013-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri, faktiki son istehlakı və əhalinin gəlirləri, mlrd. manat

İllər	Dövlət büdcəsinin gəlirləri, mlrd. manat	Faktiki son istehlak, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat
2008	10.8	16.8	20.7
2009	10.3	19.2	22.6
2010	11.4	21.3	25.6
2011	15.7	24.7	30.5
2012	17.3	27.4	34.8
2013	19.5	30.8	37.6
Yekun	85.0	140.2	171.8

Cədvəl 2.7.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin regressiya modelinin qurulması üçün zəruri hesablamalar

İllər	Dövlət büdcəsinin gəlirləri, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat	x^2	y^2	$x \cdot y$	\hat{y}
2008	10.8	20.7	428.49	116,64	223,56	10.1
2009	10.3	22.6	510.76	106,09	232,78	11.1
2010	11.4	25.6	655.36	129,96	291,84	12.6
2011	15.7	30.5	930.25	246,49	478,85	15.2
2012	17.3	34.8	1211.04	299,29	602,04	17,4
2013	19.5	37.6	1413,76	380,25	733,20	18.9
Yekun	85.0	171.8	5149,66	1278,72	2562,27	85.3

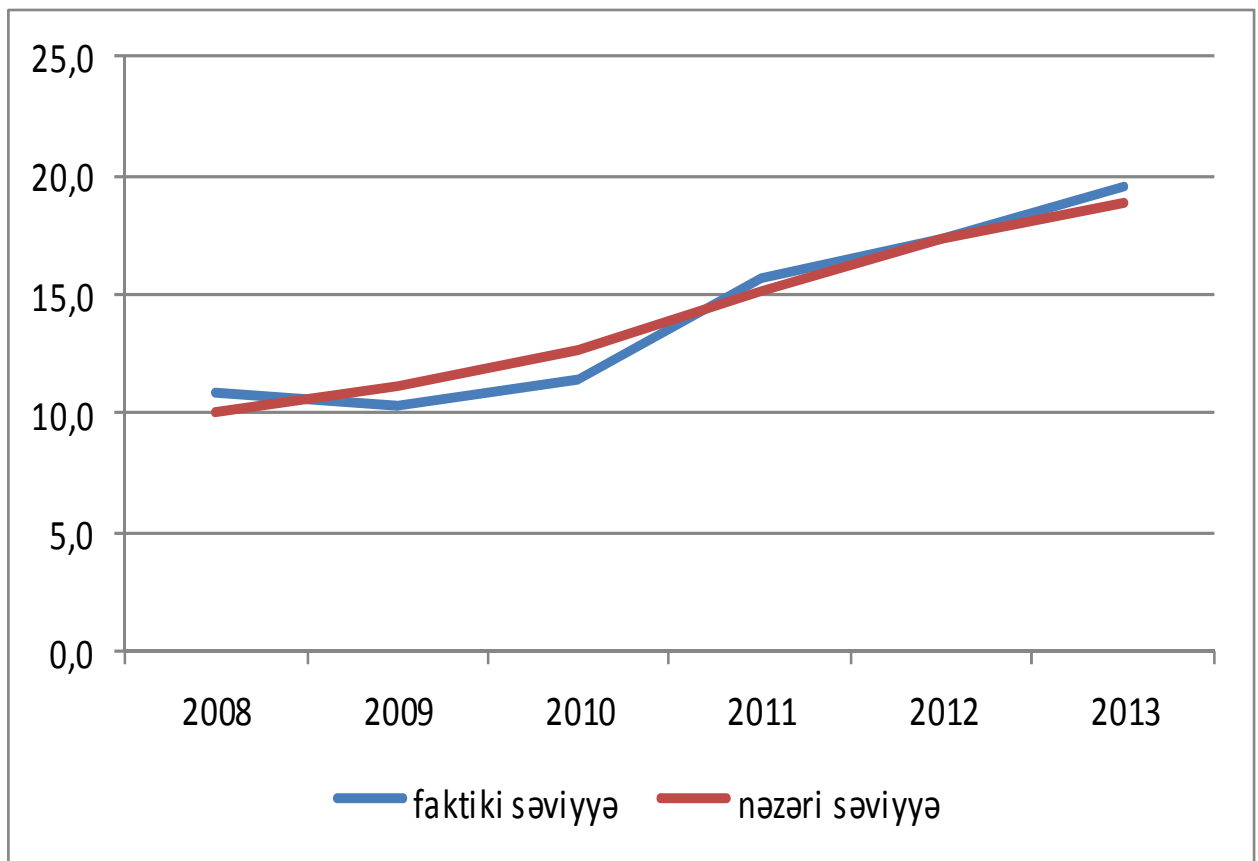
Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin regressiya modelinin parametrlərini ən kiçik kvadratlar metodu ilə tapaq. Bizə məlum olanlardan:

$$\bar{x} = \frac{171.8}{6} = 28.6, \quad \bar{y} = \frac{85}{6} = 14.2, \quad \bar{x}^2 = \frac{5149.66}{6} = 858.3, \quad x\bar{y} = \frac{2562.27}{6} = 427.0,$$

$$\bar{y}^2 = \frac{1278.72}{6} = 213.1$$

Rüqresiya modelinin a_1 parametri 0.52 olacaqdır. Buradan a_0 parametri -0.67 təşkil edir. Deməli, dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modeli $\hat{y} = -0.67 + 0.52 \cdot x$ olacaqdır. Bu iki amil əlaməti arasındakı əlaqə sıxdır, yəni xətti korrelyasiya əmsalının nəticəsi 0.979 - dur.

Deməli, əhalinin gəlirlərini 1 manat artırdıqda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla 0.5 manat artacaqdır. Bu modelə görə elastiklik əmsalı 1.05 - a bərabər olacaqdır. Bu o deməkdir ki, əhalinin gəlirlərini 1% artırdıqda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla % artacağı gözləniləcəkdir.

Şək.2.2. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin faktiki və nəzəri səviyyələri

Onu da qeyd edək kiçik statistik məcmu üçün hesablanan əlaqənin sıxlıq göstəricisi təsadüfi səbəblərin fəaliyyəti nəticəsində təhrifə məruz ala bilər. Ona

görə də onların əhəmiyyətliyinin yoxlanması zərurəti yaranır (11,16). Təhlilə sonrakı mərhələsində bir sıra zəruri göstəricilərin (qalıqların orta kvadratik uzaqlaşması, determinasiya əmsalı və s.) hesablanması əsasında əhəmiyyətlilik səviyyəsi yoxlanılmışdır. Başqa cözlə desək, t kriteriyasının cədvəl qiyməti ilə hesablanmış qiyməti müqayisə edilmiş və reqressiya modelinin adekvatlığı qiymətləndirilmişdir. Hesablanmış determinasiya əmsalı nəticə əlamətinin variasiyasının, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin variasiyasının 76.4% - nin faktor əlaməti, yəni əhalinin gəlirlərinin həcmi ilə şərtləndiyini göstərir.

Əhalinin gəlirləri ilə faktiki istehlak arasındakı əlaqənin öyrənilməsi məqsədilə zəruri olan ilkin məlumatlar 8 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.8.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı, mlrd. manat

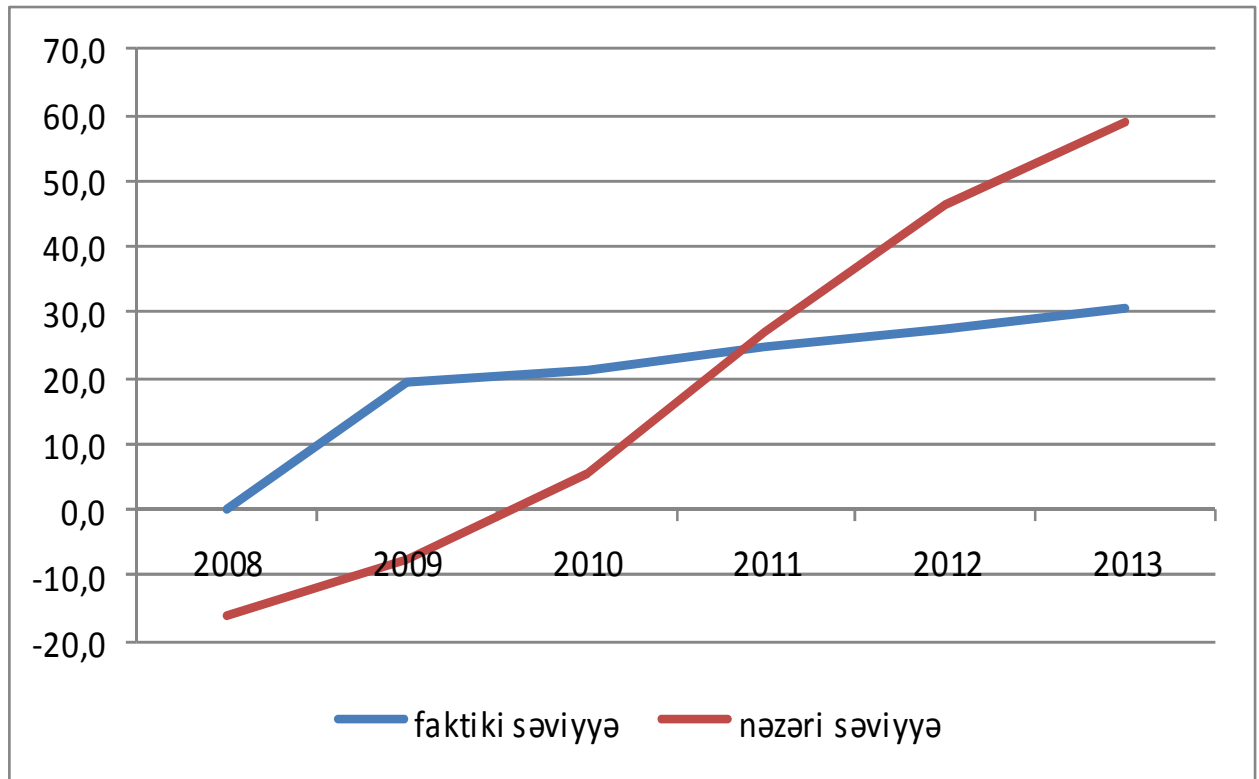
İllər	Faktiki son istehlak, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat	x^2	y^2	$x \cdot y$	\hat{y}
2008	16.8	20.7	428.49	282.24	347.76	-16.2
2009	19.2	22.6	510.76	368.64	433.92	-7.8
2010	21.3	25.6	655.36	453.69	545.28	5.5
2011	24.7	30.5	930.25	610.09	859.56	27.2
2012	27.4	34.8	1211.04	750.76	953.52	46.3
2013	30.8	37.6	1413.76	948.64	1158.08	58.7
Yekun	112.8	171.8	5149.66	3414.06	4298.12	113.7

Ən kiçik kvadratlar metodu ilə reqressiya modelinin parametrlərini hesablayaq.

$$\bar{x} = \frac{171.8}{6} = 28.6, \quad \bar{y} = \frac{112.8}{6} = 18.8, \quad \bar{x^2} = \frac{5149.66}{6} = 858.3, \quad \bar{xy} = \frac{4298.12}{6} = 716.4,$$

$$\bar{y^2} = \frac{3414.06}{6} = 569.0$$

Hesablamaların nəticələrinə görə reqressiya modelinin a_1 parametrinin qiyməti 4.43, a_0 parametrinin qiyməti isə -107.9 olacaqdır.. Deməli, faktiki son istehlakla əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modeli $\hat{y} = -107.9 + 4.43 \cdot x$ olacaqdır.

Şək.2.2. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin faktiki və nəzəri səviyyələri

Deməli, əhalinin gəlirlərini 1 manat artırıqda faktiki son istehlak orta hesabla 4 manat artacaqdır. Daha sonra bir sıra zəruri göstəricilərin (qalıqların orta kvadratik uzaqlaşması, determinasiya əmsalı və s.) hesablanması əsasında əhəmiyyətlik səviyyəsi yoxlanılmışdır. Başqa cözlə desək, t kriteriyasının cədvəl qiyməti ilə hesablanmış qiyməti müqayisə edilmiş və reqressiya modelinin adekvatlığı qiymətləndirilmişdir. Hesablanmış determinasiya əmsalı nəticə əlamətinin variasiyasının, yəni faktiki son istehlakın variasiyasının 68.9% - nin faktor əlaməti, yəni əhalinin gəlirlərinin həcmi ilə şərtləndiyini göstərir.

Beləliklə, reqressiya-korrelyasiya metodu əsasında aparılan araşdırma faktiki son istehlakın və dövlət büdcəsi gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən birinin əhalinin gəlirlərinin həcmi olduğunu göstərir. Məhz bu göstəricilərin sosial-iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində rolunun qiymət-

l ndirilməsi və onun digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqəli  ekild  uzlaşdırılması olduqca vacibdir. Təcrübə göstərir ki, qarışıq iqtisadiyyatda “səmərəli” istehlakın təmin edilməsi nəticə etibarilə sosial-iqtisadi inkişafın  n mühüm  ertl rind n biri kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Magistr işində əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası, onun diferensasiyası statistik qiymətləndirilmiş, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan bir sıra təklif və tövsiyələr əldə edilmişdir: Bunlara aiddir:

1) Bazar, rəqabət prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdə gəlir istənilən iqtisadi əməliyyatın son nəticəsi, geniş təkrar istehsalın mənbəyi kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, onların istifadəsi ilə bağlı olan pul gəlirləri Ümumi Daxili Məhsulun əhalinin təlabatının təmin edilməsinə yönəldilən hissəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Bu, əhali ilə dövlət, əhali ilə iqtisadi subyektlər, əhali qrupları, habelə cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı münasibətlərdir. Bu münasibətlərin məzmunu cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu müəyyən edir. Odur ki, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi sahəsində baş verən dəyişikliklərin mahiyyətinin və istiqamətlərinin gərin və hərtərəfli statistik öyrənilməsi zəruri və iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtidir.

2) Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşma mənbələri iqtisadi inkişafın səviyyəsinə müvafiq olaraq daim dəyişir. Müasir dövrdə əmək fəaliyyətindən, mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirləri, transfert ödəmələri, qeyri pul gəlirlərini bir-birindən fərqləndirirlər.

Gəlirlərin iqtisadi mahiyyəti və onların formalaşma mənbələrinin araşdırılmasına əsaslanaraq əhalinin pul gəlirlərinin formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

- pul gəlirlərinin aparıcı forması olan əmək gəlirləri;
- mülkiyyətdən gəlirlər (dividend, faiz, icarə haqqı);
- mənfəətin bir hissəsi olan sahibkarlıq gəliri, şəxsi yardıma təsərrüfatdan gəlirlər, fermer (kəndli) təsərrüfatlarından gəlirlər;
- əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan gəlirlər – transfert ödəmələr.

3) Bazar sistemi səmərəli bir sistem olsa da gəlirlərin və sərvətin ədalətli bölüşdürülməsi mexanizminə malik deyildir. O, olduqca fərdi xarakter daşıyır və

gəlirlərin qeyri - bərabərliyinin yüksək səviyyəsinə yol verir. Ona görə də dövlət bazarın fəaliyyətinə müdaxilə edərək birbaşa və dolayı vasitələrin köməyi ilə gəlirlərin bölgüsünü tənzimləməlidir.

Bütövlükdə götürdükdə iqtisadiyyatda dövlətin rolunu qiymətləndirmək çətinidir. O, bir tərəfdən iqtisadi fəaliyyət üçün şərait yaradır, sahibkarları inhisarların təhlükəsindən müdafiə edir, əhalinin az təminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin edir və bazar münasibətlərinin inkişafına kömək edir. Digər tərəfdən dövlətin müdaxiləsi bazar mexanizmini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədə bilər və ölkə iqtisadiyyatına nəzərəcarpacaq ziyan vura bilər. Ona görə də gəlirləri və əmək haqqını tənzimləmək üçün dövlət qanunverici, iqtisadi və inzibati metodları kifayət qədər istifadə etməlidir.

Dövlət gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin sosial siyasətini həyata keçirərək pul gəlirlərinin bölgüsünə müdaxilə etməli və əmək haqqının aşağı həddini müəyyən etməli, habelə bütün növ bazarlarda (mal və istehlak xidmətləri, resurs, işçi qüvvəsi, kapital) tələb və təklif arasında iqtisadi tarazlığa nail olmalıdır. Dövlət gəlirləri və əmək haqqını tənzimləyərək əhalinin əsas sosial rifahına təminat verməli və müxtəlif tədbirlər sistemi vastəsilə onun sosial müdafiəsini həyata keçirməlidir.

4) Gəlirlər iqtisadi dövriyyədə çevik hərəkət edir. Vəsaitlər daim tədavüldə olur, onlarla hansısa mal-material qiymətlilər əldə edilir, onlar ödəmələrdə iştirak edir, aktivlərə çevrilir.

Gəlirlər fəaliyyət silsiləsini əlaqələndirən mühüm vasitədir, məqsəddir və ona görə də onları çox vaxt obrazlı şəkildə desək iqtisadiyyatın «oksigeni» adlandırırırlar. Hər bir iqtisadi vahidin istehsal prosesində yaratdığı ümumi əlavə dəyərdən formalaşan gəlirlər istehsal prosesində hər bir iştirakçının fəaliyyətinə iqtisadi məqsədəuyğunluq verir.

Dövriyyə prosesində gəlirlər – formalaşma, bölgü, təkrar bölgü, istifadə və yığım kimi ardıcıl mərhələlərdən keçir.

Bu mərhələlərə uyğun olaraq təkrar istehsal tsiklində gəlirlərin hərəkəti bu proseslərin və onların nəticələrinin səciyyəsi üçün gəlirlərin yaranması, gəlirlərin

ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və son istifadəsinin ümumi hesabları işlənib hazırlanır. Onlarda yuxarıda qeyd edilən gəlir göstəricilərinin formalaşmasının bütün prosesləri əks olunur.

Gəlirlər hesabı MHS-nin mühüm hesabıdır. İqtisadi-statistik təhlilin və proqnoz hesablamaların konseptual əsasını təşkil edən MHS-i əhalinin həyat səviyyəsini, xüsusilə gəlirlərini kompleks statistik qiymətləndirməyə imkan verən zəngin informasiya bazasına malikdir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində MHS-in və digər xüsusi tədqiqat materiallarından istifadə edərək əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını, onun diferensiasiyasını və s. dərin və hərtərəfli statistik qiymətləndirilməsi olduqca zəruridir. Təcrübə göstərir ki, yalnız bu halda dövlətin əsaslandırılmış fəal gəlir və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür.

5) 2005-2012-ci illərdə ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin dinamikasında xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğ mütləq ifadədə 6140.7 mln. manat, yaxud 3.2 dəfə, onun adambaşına düşən məbləği müvafiq olaraq 628 manat, yaxud 2.9 dəfə artmışdır. 2005-2012-ci illərdə bu göstəricilərdə artım ildə orta hesabla müvafiq olaraq 33,5% və 29.6% olmuşdur. 2005-ci ildə ölkə üzrə əməyin ödənilməsinə yönətilən hissə ümumi əlavə dəyərin 22.5%-nə, 2011-cü ildə 14.9%-nə, 2012-ci ildə isə 16.4%-ə, bərabər olmuşdur.

Rəsmi statistikanın məlumatları göstərir ki, əgər 2005-cı ildə ölkədə istehsal edilmiş Ümumi Daxili Məhsulun 22.5%-i əmək haqqı şəklində əhaliyə qaytarılmışdırsa, bu göstərici 2010-cü ildə 16.1%, 2012-ci ildə isə 16.4% təşkil etmişdir. Deməli, son illərdə ümumi daxili məhsulun əmək haqqı şəklində əhalinin sərəncamına daxil olan hissəsi xeyli azalmışdır. İnstitusional vahidlərin son istehlak və yığılı üçün nəzərdə tutulan sərəncamda qalan ümumi gəliri 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə mütləq istifadə 39.9 mlrd. manat, yaxud 4.3 dəfə 2011-cu illə müqayisədə isə 2.6mlrd. manat, yaxud 5.2% artmışdır. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında aşağı sürətlə olsa

da artım meyli vardır. Lakin bu artıma baxmayaraq ümumi daxili məhsulun əməyin ödənilməsi şəklində daha az hissəsi əhalinin sərəncamına daxil olur.

6) Hesablamanın nəticələri 2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklərin müşahidə olunduğunu göstərir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə modal gəlir 44.6%, median gəlir isə 45.6% artmışdır ki, bu da arzuolunan meylidir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşma 36.6% (8.5 manat) artmışdır. 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərq isə azalmışdır. Araşdırma kvartil variasiyasının nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqi medianada tutduğu çəki 19.1%-dən 18% - ə düşdüyünü göstərir ki, bu da müsbət meyl kimi diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən də 2009 - cu ilə nisbətən 2013 - cü ildə birinci və onuncu desil göstəricilərin nisbəti kimi çıxış edən desil əmsalın səviyyəsi artmışdır. Bu da əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin bölgüsündəki fərqi az da olsa artdığını deməyə əsas verir. Başqa sözlə desək hesablanmış göstəricilərin nəticələri müqayisə edilən dövrdə əhalinin pul gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin qismən artdığını, yəni təbəqələşmənin az da olsa dərinləşdiyini göstərir. Odur ki, ölkədə əhalinin gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin azaldılmasına istiqamətlənən sosial tədbirlərin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2010
2. Курс социально – экономической статистики: Учебник / Под ред. М.Г.Назарова – М, ОМЕГА – Л, 2010
3. Липе П. Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУ Германии, 1995,
4. Основы национального счетоводства, Учебник / Под ред. Ю.Н.Иванова, М, ИНФРА, М, 2005
5. Иконникова Н.К. Современные концепции социальной структуры и социальной стратификации // Личность. Культура. Общество. - 2000. - Т. 2. - Вып. 3
6. Неганова Л.М. Экономическая статистика Серия: Гуманитарная литература, Издатель: Юрайт, 2012
7. Власова В.М. Основы предпринимательской деятельности: Финансовый менеджмент. Учеб. пособие, (ГРИФ). М., ФиС. 2004
8. Еделев, Д.А., Жанказиева З.Н. Повышение функциональной роли социальной защиты населения в экономическом развитии, М, 2010.
9. Суринов А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений, Москва: Финансы и статистика, 2009
10. Данканич С. А. Неравенство доходов населения: виды и последствия / Проблемы современной экономики, N 3 (39), 2011
11. Блищенко Д. К., Бондаренко О.В Дифференциация доходов населения и ее влияния на экономику страны, М, 2014
12. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Maliyyə və bank statistikas, Bakı, 2006
13. Yaqubov S.M., Sadıqov M.M., Əliyev Ə.İ. 1990-2000-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı: inkişaf meyli, strategiyası və problemləri, Bakı, 2001
14. Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı 2000
15. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Sosial-iqtisadi statistika, Bakı 2006

16. Əliyev Ə.İ. Statistika, Bakı, 2013
17. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, AZDSK, Səda nəşriyyatı, Bakı, 2014
18. Azərbaycan rəqəmlərdə, AZDSK, Səda nəşriyyatı, Bakı, 2014
19. www.stat.gov.az
20. Hacıyev S.M. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı, 2005
21. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslük. Bakı 2011
22. Məmmədov A.C. Müəssisələr statistikasını. Dərs vəsaiti. Bakı 2013
23. Hüseynli İ.Q., Əliyev Ə.İ. Statistika. Bakı, 2014

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, выводов и предложений и списка использованной литературы.

Во введении работы обоснована актуальность темы, определены цель и задачи, сформирована научная новизна и представлена информация о методах исследования.

В первой главе исследованы теоретические и методологические вопросы статистической оценки доходов населения и его дифференциации. Здесь рассмотрены экономическая сущность и современная концепция доходов, источники доходов населения и их классификация, информационное обеспечение доходов населения и основные направления статистического анализа.

Во второй главе осуществлен статистический анализ динамики и дифференциации доходов населения Азербайджанской Республики. Здесь исследована система статистических показателей, характеризующих дифференциацию доходов населения, в целом проведен статистический анализ уровня и динамики, в частности взаимосвязи доходов населения с другими макроэкономическими показателями.

В конце магистерской диссертации сформированы выводы и предложения, вытекающие из исследования

Summary

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusions and suggestions and bibliography.

In the introduction the urgency of the work threads defined purpose and objectives, formed scientific innovation and provides information on research methods.

In the first chapter investigated the theoretical and methodological questions of statistical estimation income and its differentiation. Here are considered economic essence and the modern concept of income, sources of income and their classification, information support incomes and the main directions of statistical analysis.

In the second chapter done a statistical analysis of the dynamics and income differentiation of the Azerbaijan Republic. Here studied the system of statistical indicators characterizing the differentiation of incomes, in general, the statistical analysis of the level and dynamics, in particular the relationship of income with other macroeconomic indicators.

At the end of the master's thesis formed conclusions and recommendations arising from the study.

REFERAT

Mövzunun aktualığı. Əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin ümdə vəzifələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsini, onun sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməli və qayğısına qalmalıdır. Başqa sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ictimai inkişafın prioritet istiqamətini təşkil edir.

Həyat səviyyəsi əsasən əhalinin gəlirləri ilə müəyyən edilir. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası prosesində bu münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Əhalinin gəlirləri təkrar istehsal prosesində mühüm yer tutur. Ümumi Daxili Məhsulun dəyərini əsas hissəsi əhalinin pul gəlirləri formasında çıxış edir. Bu, o deməkdir ki, onların dinamikası ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

İqtisadi həyatın islahatı və onun strukturunun dəyişdirilməsi nəticəsində əhalinin pul gəlirlərinin quruluşunda, onların səviyyəsində və istifadəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Makroiqtisadi baxımdan bu dəyişikliklərin öyrənilməsi müasir dövrdə olduqca aktualdır.

Əhalinin gəlirləri, onların səviyyəsi və formalaşması məsələləri dövlətin sosial siyasətinin mühüm hissəsidir. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi əhalinin maddi rifah səviyyəsini yüksəltməkdir ki, bu da əhalinin gəlirləri, onların dinamikası, həcmi və quruluşu ilə birbaşa bağlıdır. Digər tərəfdən tədqiqat mövzusunun aktualığı onunla şərtlənir ki, həmin göstəricilər dövlətin iqtisadi siyasətinin nəticələrini, sosial vəziyyətin sabitliyini və bütövlükdə iqtisadi sistemin səmərəliliyini əks etdirir.

Müasir cəmiyyətin sosial strukturu çox mürəkkəbdir və bu da onun inkişafının dinamikliyi, yeni sosial qrupların yaranması, əlaqələrin çoxtərəfliyi ilə bağlıdır. Təcrübədə cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsində stratifikasiyalı yanaşmaya üstünlük verilir. Strat eyni (oxşar) obyektiv göstəriciləri (gəlirləri, təhsili, nüfuzu və s.) eyni olan insanların sosial təbəqəsidir. Sosial stratifikasiyanı əhalinin iki yaxud nisbətən daha çox həmcins (yekcins, homogen) hissələrə (səviyyələrə) ayrılması kimi müəyyən etmək olar. Deməli, sosial diferensasiyanın əsası statuslu qruplardır. Bu o deməkdir ki, sosial qeyri-bərabərlik cəmiyyətin mütəşəkkiliyini və nizamlılığını ifadə edən mövqeylərin qeyri-bərabərliyidir.

Gəlir sosial stratifikasiyanı müəyyən edən əsas əlamətlərdən biridir. Digər tərəfdən də gəlir əhalinin həyat səviyyəsinin və dövlətin sosial siyasətinin səmərəlilik göstəricisi kimi çıxış edir. Ona görə də əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının cari vəziyyətinin və gözlənilən dəyişikliklərinin mütəmadi statistik qiymətləndirilməsi zəruridir.

Son dövrlərdə ölkənin statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi gəlirlər statistikasının təkmilləşdirilməsini və beynəlxalq prinsiplərə uyğunlaşdırılmasının zəruri etmişdir. Cəlirlər statistikasının qeyd edilən sahədə baş verən mühüm meylləri və dəyişiklikləri adekvat əks etdirməsi üçün onun ciddi konseptual əsasları formalaşdırılmalı və iqtisadi prosesin bütün tərəflərini xarakterizə edən digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan magistr dissertasiya işinin mövzusu çox aktualdır. Qeyd edək ki, tədqiqat prosesində əhalinin pul gəlirlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Magistr dissertasiya işinin məqsədi əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji məsələlərini araşdırmaqdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- gəlirlərin formalaşması probleminə dair elmi baxışları araşdırmaq və ümumiləşdirmək;
- əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini əsaslandırmaq;

- əhalinin gəlirlərinin mənbələrini araşdırmaq və onların təsnifatını həyata keçirmək;

- əhalinin gəlirlərini və onun diferensasiyasını xarakterizə edən statistik göstəriciləri araşdırmaq;

- MHS-nin gəlirlərin yaranması, bölgüsü və istifadəsi hesablarında verilən informasiyanın analitik imkanlarını əsaslandırmaq;

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını statistik təhlili etmək;

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasını statistik təhlil etmək;

-əhalinin gəlirlərini digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil etmək.

Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-gəlir anlayışının mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir,

-əhalinin gəlirlərinin tərkibi araşdırılmış və onların təsnifatı verilmişdir,

əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının statistik təhlili metodikası araşdırılmış və onun göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir,

-əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası, həmçinin onun diferensasiyası müxtəlif aspektlərdən statistik təhlil edilmişdir,

-əhalinin gəlirləri digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqədə statistik təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı statistik metodlardan istifadə edilmişdir: müqayisə, dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər metodu, qrafik, korrelyasiya-reqressiya metodları və s.

Əhalinin gəlirləri və onun diferensasiyasının tədqiqinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, müxtəlif Beynəlxalq İqtisadiyyat Təşkilatlarının hesabatları və kütləvi informasiya vasitələrinin materialları təşkil edir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 75 səhifədir. İşdə 8 cədvəl və 6 qrafik verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 23 ədəbiyyat adı vardır.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi formalaşdırılmış və tədqiqat metodları haqqında məlumat verilmişdir.

Birinci fəsildə əhalinin gəlirləri və onun diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri tədqiq edilmişdir. Burada gəlirlərin iqtisadi mahiyyəti və onun müasir konsepsiyası, əhalinin gəlirlərinin mənbələri və onların təsnifatlaşdırılması, əhalinin gəlirlərinin informasiya təminatı və statistik təhlilinin əsas istiqamətləri verilmişdir.

İkinci fəsildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin dinamikasının və diferensiasiyasının statistik təhlili həyata keçirilmişdir. Burada əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasını xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemi araşdırılmış, bütövləkdə əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası, habelə əhalinin gəlirlərinin digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə geniş statistik təhlili verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin sonunda tədqiqatdan irəli gələn nəticə və təkliflər formalaşdırılmışdır.